

Research Paper

Analyzing The Dimensions And Components Of The Discourse Of Nationalism In Contemporary Iran In The Shadow Of Reading The Works Of Contemporary Iranian Intellectuals

Parviz Nikravesh¹, Edris Beheshtiniya^{2*}, Sirous Mohebi²

1. PhD student, Department of Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.
2. Assistant Professor, Political Science Department, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran

ARTICLE INFO

PP: 89-112

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Iran, Components, Nationalism, Mohammad Reza Shah, National Identity*

Abstract

The pathology of nationalism discourse in the contemporary era in the works of Sadegh Hedayat and Ahmed Kasravi required political and cultural measures in the government of that time. The main question of this research is that what are the most important features of the discourse of nationalism in the works of Sadegh Hedayat and Ahmed Kasravi, which can be observed by rereading their works? The method of this research is descriptive-analytical. The results and findings of the research show that the emphasis on the components such as royal depiction of the king's intellect, promoting a sense of patriotism and patriotism, strengthening and instilling ancient teachings, spreading the Persian language and literature, keeping alive the ancient music of Iran, strengthening national unity, and magnifying actions Shah, strengthening the Iranian national identity and nationalism, created a corridor between the Shah and the people to strengthen and perpetuate the government of Mohammad Reza Shah.

Citation: Nikravesh, P., Beheshtiniya, E., & Moheb, S. (2024). **Analyzing The Dimensions And Components Of The Discourse Of Nationalism In Contemporary Iran In The Shadow Of Reading The Works Of Contemporary Iranian Intellectuals**, *Geography(Regional Planning)*, 14(54), 89-112.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.304912.3298

DOR:

* **Corresponding author:** Edris Beheshtiniya, **Email:** edris_beheshtinia@yahoo.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The idea of nationalism was born in France during the revolution and spread throughout Europe during Napoleon's campaigns. Napoleon's occupation of large parts of Europe led to the emergence of national identity in the occupied lands for the first time (Heywood, 2008: 270). This wave of national identity awareness in the 19th century caused significant changes in Europe's map, continuing through the First World War, interwar years (which saw the rise of fascism and Nazism), and the post-war period. Following World War II, many colonial countries pursued independence-seeking nationalism, utilizing it as a tool for political autonomy. Despite some thinkers' opinions diminishing nationalism's political significance, it remains crucial in national life, evident in post-Soviet Eastern Europe and the Balkans' developments. In Iran during the 19th century, particularly its latter half, nationalist discourse emerged prominently in thought and action. This discourse gained significance in the pre-constitutional, constitutional, and early Pahlavi periods. The research aims to elucidate the factors behind the emergence of this discourse, particularly during the constitutional era and more conspicuously during the first Pahlavi era.

Methodology

To investigate this issue, we initially delve into the writings of contemporary Iranian intellectuals regarding nationalism, aiming to meticulously scrutinize the dimensions and components of the nationalist discourse within the country. This exploration encompasses the examination of books, articles, critiques, and speeches delivered by influential Iranian intellectuals who have contributed to the discourse on nationalism. Following the compilation of sources, diverse facets of the nationalist discourse within these works are analyzed. These dimensions may encompass topics such as defining nationalism, elucidating the concept and markers of national identity, exploring the nexus between nationalism and local or international religions, examining the correlation between nationalism and national culture, and evaluating the ramifications of

nationalism on both domestic and foreign policy. Furthermore, the discourse on nationalism is dissected and interpreted, encompassing historical, social, cultural, and political factors that have influenced the genesis and fortification of nationalism in contemporary Iran.

Results and Discussion

The discourse of nationalism seeks to find Iranian self-awareness in ancient Iranian history, aiming for national solidarity (Hassanzadeh, 2002). One of Kasravi's concerns was to evoke patriotism (Molaei, 2014: 101-102), viewing patriotism as coexistence and avoiding similarities with imperialism (Kasravi, 1945b: 22). Unlike other nationalists, Kasravi rejected racialism and believed Zoroastrianism and glorifying the past were harmful (Kasravi, 1943b: 34). He viewed both Zoroaster and Muhammad as divine messengers guiding people, distinguishing between Islam and Arabism (Kasravi, 1944b: 5-12). Kasravi's model of national identity is shaped by the discourse of nationalism, where identity forms through our perception of ourselves and others. In Iranian thought, this contrasts with non-Iranian identities (Fazeli & Tahmasebi, 2015: 109). Kasravi emphasized self-awareness as essential, arguing that ignorance of oneself leads to multiple harms (Boroujerdi, 1998: 34). His notion of self-awareness was not a return to the past but an understanding of the present self (Kasravi, 1932: 40). Kasravi criticized traditional notions of identity, seeking solutions through reason (Kasravi, 1932). His discourse of national identity emphasized unity and cohesion, as seen in his alignment with equivalent concepts of unity. Kasravi identified Iran's lack of development as due to its fragmentation, arguing that imperialists exploited these divisions. He believed only genuine ideologies, not imposed powers or institutions, could unify the nation (Abrahamian, 2010). Like Anthony Smith, Kasravi saw nationalism as akin to a religion, fostering emotional ties (Smith, 2003: 45). He aimed to eliminate factionalism, though he ultimately created new divisions. Kasravi's nationalist discourse, emphasizing unity, influenced pre-revolutionary national identity,

aligning later with liberal discourse post-1979 revolution.

Conclusion

This research examines nationalist historiography during Reza Shah's period and shows that nationalism is a Western movement that first emerged in the West and reached Iran with the expansion of Western influence. During the Qajar period, newly educated individuals familiar with Western sciences and knowledge defended Westernism. People like Fath Ali Akhundzadeh, Mirza Agha Khan Kermani, and Malkam Khan were among the first to promote Western ideas and nationalism, turning to historiography in this direction. During the Pahlavi period, more favorable conditions for the development of

nationalist historiography emerged. Reza Khan came to power during the post-constitutional instability with the support of British colonialism and suppressed his opponents by using force. During Ahmad Kasravi's time, Iran was ruled by an autocratic central government that lasted until 1941. This government was beneficial for pro-Western intellectuals and Freemasonry movements, and Western nationalist ideas, Aryan racism, Zoroastrianism, and anti-Islamism spread during this period. Ahmad Kasravi and other intellectuals, under the banner of nationalism, wrote against the sacred beliefs of the people and promoted the ideas of Western nationalism. This research shows that nationalist historiography in Iran was created and expanded by Western influences and reached its peak during the Pahlavi period.

References

1. Abrāhāmiyān, Y., (2004). Iran between Two Revolutions. (A. Golmohammadi & M. Ebrahim Fattahi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
2. Elihitbār, A., & Vālwiri, M. (2016). "Analysis of the Failure and Crisis of Arab Nationalism and Its Current Reflections in the Islamic World." *Historical Studies of the Islamic World*, 4(8), Fall and Winter, 33-50. [In Persian]
3. Hedayat, S. (1930). *Zende Be-Goour*. Tehran: Jāvedān and Jāmehdārān Publications. [In Persian]
4. Hedayat, S. (1932). *Seh-Qatre Khun*. Tehran: Jāvedān and Jāmehdārān Publications. [In Persian]
5. Hedayat, S. (1933). *Shadow of Light*. Tehran: Jāvedān Publications. [In Persian]
6. Hedayat, S. (1951). *Haji Agha*. Tehran: Jāvedān Publications. [In Persian]
7. Hedayat, S. (1974). *Khayyam's Songs*. Tehran: Parastoo Publications, 6th Edition. [In Persian]
8. Hedayat, S. (2002). "Crocodile Tears." *Negāh-e Now*, 9(New Series), August, 43-47. [In Persian]
9. Hedayat, S. (2004). *The Blind Owl*. Tehran: Sadegh Hedayat Publications. [In Persian]
10. Hedayat, S. (2005). *Vagh Vagh Sāhāb*. Tehran: Sepher Adab Publications. [In Persian]
11. Herold, J. (1998). *The Death of the Past*. (A. Amanat, Trans.). Tehran: Akhtarān. [In Persian]
12. Homayoon Kātozian, M. A. (1993). *Sadeq Hedayat: From Myth to Reality*. (F. Mahājir, Trans.). Tehran: Tarh-e Now. [In Persian]
13. Mīnūī, M. (1965). "The First Caravan of Knowledge," Parts 62 to 65, August 1953 to November 1953. [In Persian]
14. Mirafzalī, A. (2001). "Sadeq Hedayat and Khayyam's Songs." *Dānesh Publication*, 88, 27-39. [In Persian]
15. Mīrzāye Qomī, J. (2006). *Khosrow's Letters*. Tehran: Sangi Publications, Vol. 1. [In Persian]
16. Molāī Tavānī, A. (2002). "Future Magazine and Identity-Based Historiography." *National Studies Quarterly*, 4(1). [In Persian]
17. Molāī Tavānī, A. (2016). *The Official Discourse of Historiography in the Pahlavi Period about Reza Shah*. Tehran: Research Center of Historical Studies, Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
18. Nafisi, Ā. (2001). "The Problem of Blind Owl." In: *To the Memory of Sadeq Hedayat*. (A. Dehbāshī, Ed.). Tehran: Sālseh, 649-664. [In Persian]
19. Nazarī, A. A. (2007). "Nationalism and Iranian Identity: A Case Study of the First Pahlavi Period." *Law and Politics Research*, 9(22), 141-170. [In Persian]

20. Nietzsche, F. W. (1998). *Genealogy of Morals*. (D. Ashoori, Trans.). Tehran: Āgāh. [In Persian]
21. Tarafdari, M., & Ali, M. (2010). "In Search of Service and Betrayal in History: A Study on the Impact of Nationalism on Iranian Historiography from the Qajar Period to the End of the Pahlavi Era." *Social History Research*, 1(1). [In Persian]
22. Valéry-Radoux, P. (2001). "A Despondent Writer." (H. Ghaemiyān, Trans.). In: *To the Memory of Sadeq Hedayat*. (A. Dehbāshī, Ed.). Tehran: Sālseh, 345-355. [In Persian]
23. Vazkerimli, U. (2004). *Theories of Nationalism*. (M. Ali Qasemi, Trans.). Tehran: Iranian Civilization Publications. [In Persian]
24. Vincent, A. (2010). *Modern Political Ideologies*. (M. Saqebfar, Trans.). Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]
25. Yāvāri, H. (2006). "A Dream, Two Narratives: Sadeq Hedayat and the Ideal Past of Iran." *Negāh-e Now*, 69, 18-28. [In Persian]

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۴، شماره ۵۴، بهار ۱۴۰۳

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

واکاوی ابعاد و مولفه‌های گفتمان ناسیونالیسم در ایران معاصر در سایه خوانش آثار روشنفکران معاصر ایرانی

پرویز نیک روش: دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

ادریس بهشتی نیا: استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران

سیروس محبی: استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۸۹-۱۱۲</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> <p>واژه‌های کلیدی: ایران، مؤلفه‌ها، ناسیونالیسم، محمدرضاشاه، هویت ملی.</p>	<p>این مقاله به بررسی شرایط اجتماعی-سیاسی تونس و ایران و بازتاب آن در اشعار ابوالقاسم الشابی و میرزاده عشقی می‌پردازد. به همین منظور ابتدا شرایط اجتماعی-سیاسی دوران این دو شاعر تبیین شده و پس از آن وجوه اشتراک و افتراق مضامین اجتماعی-سیاسی شعر آن دو (به تفکیک و با ذکر نام اشعاری که مضامین مذکور در آن به کار رفته) مطرح می‌گردد. شایان ذکر است این پژوهش در دسته پژوهش‌های بنیادی نظری تقسیم‌بندی می‌گردد و داده‌ها براساس مکتب آمریکایی و از طریق تحلیل کیفی بررسی شده‌اند. در پایان مشخص می‌گردد که گرچه دو شاعر هنر خویش را وقف تبیین معضلات اجتماعی زمانه خویش و تلاش جهت ترغیب جامعه برای گذار از شرایط نامساعد نموده‌اند، شباهت و تفاوت‌هایی در مضامین اجتماعی - سیاسی اشعار ایشان به چشم می‌خورد، که به تفکیک بیان می‌گردند. در پایان، طبق تحلیل داده‌ها نتیجه گرفته می‌شود که شابی شاعری اصلاح طلب و عشقی شاعری انقلابی است.</p>

استناد: نیک‌روش، پرویز؛ بهشتی‌نیا، ادریس؛ محبی، سیروس. (۱۴۰۳). واکاوی ابعاد و مولفه‌های گفتمان ناسیونالیسم در ایران معاصر در سایه خوانش آثار روشنفکران معاصر ایرانی، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۴(۵۴)، صص ۸۹-۱۱۲.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.304912.3298

DOR:

مقدمه

«ناسیونالیسم» اشتقاقی است از لفظ (Nation) که در فرهنگ اجتماعی اروپا قدمت دیرپائی دارد. لفظ «ناسیون» Nation از ریشه‌ی لاتین ناسیو (Nasci) به معنای زاده شدن، از حدود قرن ۱۳ میلادی معمول بوده است. و به گروهی از مردم که زادگاه یکسانی داشته‌اند اطلاق می‌گردد. پیش از تحولات قرون اخیر از واژه (Nation) نسل یا گروه نژادی از مردم مراد می‌شد و این لفظ اهمیت سیاسی نداشت؛ اما در قرن ۱۶ (Nation) به یک واحد سیاسی متداول اطلاق شد و کاربرد اصطلاحاتی آن از اواخر قرن ۱۸ میلادی آغاز گردید. اصطلاح «ناسیونالیسم»^۱ اولین بار در سال ۱۷۸۹ توسط آگوستین باروئل^۲ کشیش ضدانقلاب فرانسوی استعمال شد و از این زمان به تدریج ناسیونالیسم تا اواسط قرن ۱۹ به شکل جنبش و دکتترین سیاسی درآمد، پس بدین ترتیب مفهوم اصطلاحی ملت و ملت‌گرایی را باید اساساً مولود انقلاب فرانسه دانست. (آصف، ۱۳۸۴: ۷۴)

برای اینکه بحث ما در مورد شرایط و علل شکل‌گیری ناسیونالیسم روشن‌تر گردد به نظر می‌رسد باید مروری کوتاه بر شرایط سیاسی - اجتماعی و تاریخی پیش از شکل‌گیری این مفهوم در غرب داشته باشیم.

بدین منظور قابل ذکر است که در پایان قرون وسطی و به دلایل گوناگون سیاسی و اجتماعی متعدد که از حوصله‌ی این بحث خارج است، نظام فئودالیسم از هم پاشید و ما شاهد تکوین نوع جدیدی از دولت هستیم که در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی و جامعه‌شناسی تاریخی به دولت‌های مطلقه معروف هستند. در عصر پیش از دولت‌های مطلقه، شیوه معمول در اداره اجتماعات و جوامع انسانی در اروپا به سبک دولت - شهری، امپراطوری و شاهزاده‌نشینی با حاکمیت بارون‌های فئودال بود و ساکنان قلمروهای سیاسی به مثابه «تبعه» و «رعایای» حاکم یا سلسله حکام محسوب می‌شدند و هویت سیاسی آنان در قالب وفاداری به حکام شکل می‌گرفت. با پیدایش دولت‌های مطلقه، قدرت سیاسی رو به تمرکز نهاد، و برخلاف دولت‌های ضعیف و نیم بند قرون وسطی، دولت مطلقه ابزارهای اداری و نظامی لازم را برای ایجاد همگرایی و یکپارچگی سیاسی در اختیار گرفتند و با سلب قدرت از گروهها و طبقات گوناگون، قدرت سیاسی را در دست پادشاه متمرکز کردند. باید گفت که دولت‌های مطلقه با ایجاد تمرکز و یکپارچگی سیاسی در جامعه، نخستین گام‌ها را در شکل‌گیری هویت ملی برداشتند. با وقوع انقلاب فرانسه، تحولی بنیادین در کیفیت برداشت مردم از نوع رابطه و نسبت‌شان با هیأت حاکمه‌ی خود، ایجاد شد، در انقلاب فرانسه مردم دریافتند که هویت سیاسی آنها می‌تواند در حس هویت ملی و وطن‌دوستی متجلی گردد و رابطه‌ی تبعیت و فرمان‌بری مطلق از حکام به رابطه‌ی شهروندانی ذی‌حق هرچند در نظر مبدل شود.

ایده ناسیونالیسم و ملت‌گرایی در فرانسه با انقلاب زاده شد و توسط لشکرکشی‌های ناپلئون به سراسر اروپا گسترش یافت. اشغال اروپا توسط ناپلئون حس هویت ملی را در سرزمین‌های اشغالی ایجاد کرد. این موج هویت ملی در قرن ۱۹ تغییرات بزرگی در نقشه اروپا ایجاد کرد و در رژیم‌های فاشیستی و نازیستی بین دو جنگ جهانی و پس از جنگ جهانی دوم نیز ادامه یافت. ناسیونالیسم استقلال طلب در کشورهای مستعمره پس از جنگ جهانی دوم ظهور کرد. در ایران نیز در قرن ۱۹، به ویژه نیمه دوم آن، گفتمان ناسیونالیستی برجسته شد، از دوره پیشامشروطه تا حکومت پهلوی اول.

- مسئله‌ای که در این پژوهش به دنبال تصریح و تبیین آن هستیم این است که: چه عواملی باعث شکل‌گیری این گفتمان (گفتمان ناسیونالیستی) در عصر مشروطه، و هم‌چنین به نحوی بارزتر در ایران عصر پهلوی اول شد؟

با توجه به اینکه ناسیونالیسم یکی از مهم‌ترین پدیده‌های سیاسی است که بر تحولات سیاسی - اجتماعی ایران اثر گذاشته است و در طول سیر تاریخ معاصر ایران و به‌خصوص از مشروطه به بعد ما شاهد ظهور اندیشه و عمل ناسیونالیستی در قالب‌های متفاوت در جامعه‌ی ایران هستیم و هم‌چنین مبحثی که تحت عنوان رابطه‌ی دین و ملیت مطرح می‌شود، باعث شد تا نگارنده به این فکر بیفتد و تأمل کند که به راستی چه شد که این اندیشه از غرب به ایران وارد شد؟ (البته در وجه مدرن آن) و در بستر متفاوتی از آنجا و به شکلی متفاوت به عرصه‌ی نظر و عمل وارد شد و هم‌چنین با توجه به این امر که در منابع فارسی به این مسئله به نحوی درخور پرداخته نشده است، برآن شدیم تا به شکلی مستدل به این امر بپردازیم که علل و عوامل شکل‌گیری این

1 - Nationalism

2 - Augustin Barruel

گفتمان در برهه‌ی مورد نظر ما چه بوده است تا بدین وسیله بتوانیم عملکرد این پدیده‌ی سیاسی را در ایران در برهه‌های متفاوت تاریخی، مورد ارزیابی قرار دهیم.

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

هژمونی

هژمونی مفهوم بنیادین نظریه گفتمانی لاکلا محسوب می‌شود. گرامشی مفهوم هژمونی را به‌عنوان یک فرایند سیاسی می‌داند که عناصر مختلف را مفصل‌بندی می‌کند و هویت‌ها را شکل می‌دهد. از منظر او فرایند هژمونی، فرایند تثبیت موقت هویت‌ها است و طبقات و نیروهای اجتماعی، مجموعه‌ای از نیروها و افراد با موقعیت‌ها و هویت‌های متزلزل محسوب می‌شوند که از طریق فرایند هژمونی به طور موقت، منسجم شده‌اند. (لاکلا، ۲۰۰۰: ۵۳-۵۷)

هژمونی در اندیشه گرامشی متضمن تولید معنا و اندیشه برای کسب و تثبیت قدرت است و از همین منظر است که این مفهوم با نظریه‌های گفتمان مرتبط می‌گردد. هژمونی، سلطه را به جای زور بر اندیشه و افعال مبتنی می‌کند و رضایت و اجماع و در نتیجه، مقبولیت نظام هژمونیک را به همراه می‌آورد. هژمونی نوعی منطق سیاسی است که به ایجاد اجماع و عقل سلیم آجدید منجر می‌شود. (هوارث: ۲۰۰۰ ب، ص ۱۵) گرامشی هژمونی را نوعی رهبری اخلاقی، فرهنگی و فکری توصیف کرده که می‌تواند یک نیروی متحد تاریخی را به وجود آورد.

در اندیشه لاکلا، تلاش نیروهای سیاسی برای تثبیت گفتمان‌ها، اقدام هژمونیک نامیده می‌شود. این اقدامات در حوزه اجتماعی خصمانه رخ می‌دهد و گفتمانی که بتواند بر دیگران چیره شود و هویت و رفتار اجتماعی را تحت تأثیر قرار دهد، گفتمان هژمونیک می‌شود. لاکلا و موفه نتیجه می‌گیرند که هویت‌ها تنها در درون مفصل‌بندی‌های هژمونیک شکل می‌گیرند. سامان جامعه و شکل‌گیری آن محصول فرایند هژمونی و صورت‌بندی‌های هژمونیک است. بنابراین، خصلتی موقتی دارد و هیچگاه جامعه به تثبیت نهایی نمی‌رسد. هیچ قانون عینی و از پیش تعیین شده‌ای برای تحولات تاریخی وجود ندارد و جهت‌گیری تاریخ را نمی‌توان پیش‌بینی کرد. همه چیز بستگی به صورت‌بندی‌های هژمونیک سیاسی دارد که نیروها، نزاع‌ها و تقاضاهای مختلف اجتماعی را در درون خود مفصل‌بندی می‌کنند و به آنان جهت می‌دهند. منطق نظریه هژمونی، نفی سوژه‌های تاریخی است که کارگزار تحولات اجتماعی تلقی می‌شوند.

* قدرت

در بحث از قدرت لاکلا و موفه به نظریه‌های فوکو در تبارشناسی نزدیک می‌شوند. از این منظر قدرت چیزی نیست که افراد در اختیار دارند و بر دیگران اعمال می‌کنند بلکه چیزی است که جامعه را به وجود می‌آورد و جهان اجتماعی را می‌سازد و معنادار می‌کند. بنابراین، قدرت تمام فرایندها و نیروهایی را که جهان اجتماعی را می‌سازند و آن را برای ما معنادار می‌کنند در بر می‌گیرد. قدرت مولد است، جهان قابل سکونت را برای ما ایجاد می‌کند و ما را از آشفتگی و بی‌نظمی می‌رهاند. شکل‌گیری هر هویت و جامعه‌ای محصول روابط قدرت است. به این معنا که ایجاد هر جامعه و تثبیت هر گفتمان با حاشیه‌رانی و طرد غیرهمراه است و طرد و سرکوب تمام جایگزین‌های احتمالی، تثبیت یک گفتمان را امکان‌پذیر می‌سازد. هر هویت با طرد احتمالات رقیب، خود را تثبیت می‌کند. (فیرحی، ۱۳۸۵: ۵۹) تثبیت یا عینیت یک گفتمان همراه با روابط قدرت و طرد و سرکوب دیگران صورت می‌گیرد و بدون قدرت، هیچ تثبیت و عینیتی نیست. ایجاد سلسله مراتب خشن میان دو قطب متضاد، مقدمه شکل‌گیری و تثبیت یک هویت و گفتمان جدید محسوب می‌شود. قدرت پیش شرط هویت و عینیت است و هویت، نوعی اعمال قدرت است، پس بدون قدرت، جامعه‌ای نخواهد بود. حذف قدرت به پراکندگی و تجزیه جامعه می‌انجامد و لذا نمی‌توان جامعه‌ای فارغ از روابط قدرت تصور کرد و به همین دلیل مفاهیمی چون رهایی اصولاً امکان‌پذیر نیستند.

¹ Hegemony

² Sense common

³ Emancipation

گفتمان ناسیونالیسم ایرانی

نظریه‌ای که "ناسیونالیسم لیبرال" خوانده شده است، زمان تقریبی آن را می‌توان از زمان برکناری رضا شاه یعنی از شهریور ۱۳۲۰ تا کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ تعیین کرد. در این زمان هنوز ایدئولوژی ملت‌سازی یعنی همان ناسیونالیسم البته با تغییراتی، نبض امور را در دست دارد. در نتیجه، تأکید بر ویژگی‌های نژادی - قومی حذف شده و دیگر سخن از آریا و آریایی به معنا و مفهوم خاص قبلی وجود ندارد و به جای آن بر سنت‌ها و آداب و رسوم تأکید می‌شود و دین را نیز به عنوان جزئی از سنت‌های ایرانی وارد عناصر هویت ملی کرده‌اند.

در این دوران، میان هویت سنتی و متجدد پیوند برقرار شده و بر عکس نظریه قبلی که از هویت بومی تنها به تاریخ ایران باستان توجه داشت و نژاد و خون را به عنوان عنصر اساسی هویت ملی معرفی می‌کرد، در این نظریه به هویت بومی و دینی توجه می‌شود. ولی مانند نظریه قبلی، همچنان تجدید جایگاه خاص خود را دارا است و حتی با وجود درگیری سیاسی با غرب، غرب به عنوان دیگری و رقیب هویت ملی ایرانی مطرح نشده است. (زهیری، ۱۳۸۱: ۱۵۲) در صورت‌بندی هویتی که نظریه متقدم ناسیونالیستی ارائه می‌کرد، هویت باستانی ایرانی به همراه مؤلفه‌های تجدید، عناصر اصلی آن را شکل می‌دادند اما در نظریه اخیر علاوه بر تجدید، هویت بومی و دینی نیز وارد این صورت‌بندی شد.

ناسیونالیسم

شکلی ضمنی از حاکمیت متمرکز و زبان ملی در برهه‌هایی از تاریخ ایران (دوره ساسانی و قرن چهارم هجری) وجود داشت که با تشکیل نوعی دولت - ملت در عصر صفوی تقویت گردید؛ اما ناسیونالیسم ایرانی، در مفهوم مدرنش، پدیده‌ای است که عمدتاً در عصر ناصرالدین شاه و متأثر از تحولات تاریخی و سنت‌های فکری اروپا شکل گرفت. ناسیونالیسم رویکردی ایدئولوژیک و همه‌سنة مدرنیته است که گفتمان غالب هویتی در اروپای قرون ۱۶-۱۹ را تشکیل می‌داد (نک. کچویان، ۱۳۸۷: ۱۵-۴۷). در سده‌های شانزدهم تا هجدهم میلادی، قومیت‌های مختلف اروپایی که از سلطه امپراطوری روم مسیحی و زبان لاتین رهایی یافته بودند، به تدریج در قالب ملت نمودار شدند. در نیمه دوم قرن هجدهم، با رشد خردگرایی و آزادی‌خواهی، توجه به تاریخ و گذشته و شکل‌گیری انقلاب فرانسه، ناسیونالیسم قدرت بیشتری یافت (جعفری جزی، ۱۳۷۸: ۱۷۶-۱۷۷). با تشکیل دولت - ملت در جغرافیای مشخص کشورها، تعلقات ملی جایگزین تعلقات قومی - قبیله‌ای شد، مذهب به عنوان عنصر وحدت‌بخش امپراطوری کهن سست شد و زبان‌های ملی جای زبان وحدت‌بخش لاتین را گرفتند؛ اندیشه جهان - وطنی نیز جایش را به ملی‌گرایی داد. در عصر ناصرالدین شاه، متأثر از ناسیونالیسم غربی و گسترش مفاهیمی چون ملت، وطن، زبان ملی، دولت ملی و ...، گرایش‌های ناسیونالیستی در ایران تقویت شد. این مفاهیم در رساله‌های اجتماعی و سیاسی این عصر بسامد بالایی دارند (نک. آدمیت، ۱۳۵۱: ۸۴-۸۶). میرزا حسین خان سپهسالار (مشیرالدوله)، سفیر ایران در استانبول و سپس صدر اعظم ناصرالدین شاه که آراء نیوتن، دکارت و داروین در زمان صدارت او ترجمه شد، بیش از هر کس، مفهوم جدید ملت و وطن را به نوشته‌های رسمی این دوره وارد ساخت و مفهوم رعیت را به ملت تغییر داد. او به انقلاب بزرگ فرانسه، نهضت استقلال یونان و استقلال کشورهای بالکان از عثمانی نظر داشت (همان: ۱۳۰-۱۳۱). نگرش ناسیونالیستی روشنگران ایرانی در نگاه انتقادی آنها به شعر کهن فارسی نقش داشت. آخوندزاده در آثار خود با ترکیب‌های تازه‌ای چون تعصب وطن، دوستدار وطن، وطن‌پرست، ملت‌پرستی، ملتی، ملت‌پروری، ملت‌دوستی، ناموس ملتی و ... به ناسیونالیسم پرداخت و در این زمینه به ملت‌دوستی «ملل قادره فرنگستان» نظر داشت (نک. آدمیت، ۱۳۶۹: ۱۱۵-۱۱۷). در «کریکتا» نیز او به مدیر روزنامه «ملت سنیه ایران» پیشنهاد کرد به جای آرم مذهبی (مسجد)، ترکیبی از آثار تاریخی ایران باستان و عصر صفوی را به عنوان آرم انتخاب کند (آخوندزاده، ۲۵۳۵: ۳۳). بنابراین کریتیک با بار ضمنی سیاسی و ناسیونالیستی وارد ایران شد. ناسیونالیسم را باید یکی از ایدئولوژی‌های مهم و اثرگذار عصر حاضر دانست. با این وجود درباره چیستی و تعریف آن اجماع و اتفاق نظر وجود ندارد. می‌توان با توجه به دیدگاه‌های گوناگون ناسیونالیسم را مطالعه کرد و خود این دیدگاه‌ها شامل شمار وسیعی از تعریف‌ها، مکتب‌ها و نظریه‌های ملی‌گرایی است. علاوه بر این، هر یک از این نگرش‌ها و دیدگاه‌ها بر تجربه‌های متنوع ناسیونالیسم در سطح دنیا استوار هستند و همین امر به پیچیدگی

هرچه بیشتر این مقوله می‌انجامد. لذا در اینجا با توجه به گستردگی بیش از اندازه‌ای مبحث ملی‌گرایی، تنها به شماری از دیدگاه‌های موجود اشاره می‌شود:

- ازلی‌گرا

یکی از دیدگاه‌های غالب در میان نظریه‌های ناسیونالیسم و حتی باورمندان به آن، ازلی‌گرایی است. ازلی‌گرایی در درون خود حاوی نگرش‌های متعددی می‌باشد که «آنتونی اسمیت» آنها را در سه گروه قرار داده است؛ الف- رویکرد طبیعت‌گرایی طبیعت‌گرایان، هویت‌های ملی را جزئی از طبیعت آدمیان می‌دانند. آنان معتقدند که ملت‌ها سرحدات طبیعی و از این رو منشأ و جایگاهی خاص در طبیعت و همینطور منش و رسالت خاصی دارند و ناسیونالیسم از منظر اینان صفت بشریت در همه اعصار است (اوز کریملی، ۱۳۸۳: ۸۷ و ۸۸).

- رویکرد زیست‌شناختی اجتماعی

رویکرد زیست‌شناختی اجتماعی که «فان دن برگ» مدافع اصلی آن به شمار می‌رود، در پاسخ به این پرسش که «چرا حیوانات اجتماعی‌اند؟» می‌نویسد: «هر حیوانی می‌تواند ژن‌های خود را به‌طور مستقیم از طریق تولیدمثل خود یا غیرمستقیم از طریق تولید مثل خویشاوندانی که با آنها میزان مشخصی ژن مشترک دارد، دو برابر کند. بنابراین می‌توان انتظار داشت که حیوانات در تعاون با یکدیگر رفتار کنند و از این رو قابلیت یکدیگر را تا جایی افزایش دهند که به لحاظ ژنتیکی با هم ارتباط دارند. این، معنای انتخاب مبتنی بر خویشاوندی است». فان دن برگ مدعی است که این انتخاب خویشاوندان یا جفت شدن با خویشان سیمان پر قدرت معاشرت انسان‌ها نیز هست. در واقع، قومیت و نژاد تسری اصطلاح قوم و خویش هستند (اوز کریملی، همان: ۹۲ و ۹۳).

- رویکرد فرهنگی

محققانی که تعاریف ذهنی از ملت ارائه می‌دهند، دارای رویکرد فرهنگی می‌باشند، مانند «واکر کانر» که ملت را گروهی از افراد که احساس می‌کنند روابط اجدادی با هم دارند، تعریف می‌کند. هرچند باید توجه داشت کانر به هیچ وجه ملت را پدیده‌ای ازلی نمی‌داند، اما نوع تعریف او از ملت، او را در راسته‌ی ازلی‌انگاران هویت فرهنگی قرار می‌دهد (اوز کریملی، همان: ۹۸). درباره این رویکردها نقدها و اظهارنظرهای فراوانی صورت گرفته است. برخی از صاحب‌نظران «ازلی‌گرایان» را مورد تأیید قرار می‌دهند و بعضی دیگر آن را مورد انتقاد جدی قرار داده‌اند. این گروه از منتقدان معتقد هستند اگر تعلقات نیرومندی که برخاسته از زبان، دین، خویشاوندی و نظایر آن داده‌ی طبیعت هستند، لذا باید ثابت و ایستا نیز باشند. آنها از نسلی به نسل دیگر و با عدم تغییر خصوصیات جوهری‌شان انتقال می‌یابند. در حالی که واقعیت امر برخلاف این نگرش می‌باشد، چون هویت‌ها به خودی خود تداوم نمی‌یابند و نیاز به تلاش و هزینه کردن خلاقانه دارند. این هویت‌ها در هر نسلی و با واکنش گروه‌ها به شرایط متحول، باز تعریف و تجدید بنا می‌شوند (اوز کریملی، ۹۸).

بحث و یافته‌های تحقیق

نمادپردازان هویت قومی

نمادپردازان از یک‌سو، تداوم مورد نظر ازلی‌گرایان را مردود می‌دانند و از سوی دیگر انقطاع مدرن از پیشامدرن را بر اساس نگرش مدرنیست‌ها مورد نقد قرار می‌دهند. جان آرمسترانگ که از جمله‌ی این نمادپردازان می‌باشد.

علی‌رغم تأکید بر ابداعی بودن هویت ملی، معتقد به وجود آگاهی قومی در تاریخ حتی در تمدن‌های مصر و بین‌النهرین می‌باشد آنتونی. دی. اسمیت مدافع سرشناس نمادپردازی قومی معتقد است ملت‌های مدرن را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن عناصر قومی از قبل موجود، که فقدان آنها احتمالاً مانع مهمی بر سر راه ملت‌سازی بود، درک نمود. وی بر این باور است که معمولاً نوعی پایه قومی برای ایجاد ملت‌های مدرن وجود داشته است که می‌تواند به شکل برخی از خاطرات تیره و تار و مبهم و عناصری از فرهنگ و اجداد ادعایی باشد که امید احیای آنها می‌رود (اوز کریملی، ۲۱۰).

^۱ از نظریه‌پردازان برجسته ناسیونالیسم که صاحب تألیفات قابل توجهی است.

از مجموع مباحث صورت گرفته درباره‌ی ملی‌گرایی می‌توان به این نتیجه دست یافت که مطالعات موجود نشان می‌دهد که ملی‌گرایی یک پدیده جدید است و تا قبل از دوران معاصر وجود نداشته است. اما این پدیده جدید ریشه در عناصر و مؤلفه‌های فرهنگی دارد که در هر جامعه‌ای موجود هستند و بدون وجود آنها ملی‌گرایی، ملت و ملیت نمی‌تواند واجد معنایی باشد.

ناسیونالیسم دارای چهار خصلت عقلی، غایی، اعتباری و حکومتی است. «منظور از عقلی بودن ناسیونالیسم در معنای دولت - ملت این بود که گرایش مذکور محصول علل و عوامل طبیعی نبوده، بلکه تدبیری اندیشیده شده است، طراحی راه‌حلی که می‌توانسته است مشکلی را حل کند. هنگامی که مثلاً کشوری مثل فرانسه یا آلمان یا ایتالیا به عنوان دولت - ملت، وطن ملت فرانسه، ملت آلمان، یا ملت ایتالیا اعلام شد، بیش از آنکه یک عادت به امور آشنا یا یک میل به انحصاری کردن پاره‌ای عوامل لذت از سوی مردم بوده باشد تدبیری عقلانی از سوی نخبگان بود که، برای حل بعضی مشکلات، بر آن واقعیت سوار می‌شد، ملت دیگر یک جغرافیای سیاسی معنا می‌داد، رابطه‌ی اعضای آن یک همبستگی تولید شده است بیش از آنکه چیزی باشد که بوده است، چیزی است که شده است. بیش از آنکه حاصل یک احساس متقدم باشد، حاصل یک اندیشه‌ی متأخر است (مردیها، ۱۳۸۵: ۱۳۲ و ۱۳۳). «غایی بودن برای ناسیونالیسم ملی با وصف دیگر آن یعنی عقلانی بودن، همسایه است؛ حتی شاید بتوان گفت چون غایی است، عقلانی است. غایت خاصی که البته برای همه‌ی بازیگران این عرصه لزوماً یکسان نیست. حاکمیت سیاسی ممکن است به این منظور از «حوزه‌ی سیاسی» به عنوان یک «ملت خاص» دفاع کند که عرصه‌ی تحت حاکمیت خود را گسترده تر، ثروتمندتر، و بنابراین با قابلیت دفاعی بیشتر می‌خواهد به غایت نخبگان و روشنفکران خارج حاکمیت می‌تواند دامن زدن به رقابت به منظور توسعه و پیشرفت باشد. قراردادی بودن (اعتباری بودن) وصفی دیگر برای ناسیونالیسم است، قراردادهای خود مرتبه‌ای از واقعیت‌اند، اما واقعیتی که صرفاً بوسیله قرارداد و پس از آن به واقعیت بدل می‌شود. بیشتر کشورهایی که ما اینک به عنوان دولت - ملت می‌شناسیم، محصول قرارداد هستند. کشوری به نام اسپانیا و ملتی به همین نام محصول یک قراردادند، چرا که حتی هنوز هم کاتالان و باسک خود را تافته‌ای جدا بافته می‌دانند. اما، به دلایل متعدد، تصمیم گرفته شده است که از کاتالان تا زاراگوس و از مادرید تا جبل الطارق اسپانیا شمرده شود. تصمیمی که گاه با مذاکره‌ی سیاسی و گاه با اعمال فشار نظامی و گاه هر دو متحقق می‌شود (مردیها، ۱۳۴ و ۱۳۵). چهارمین خصلت ناسیونالیسم حکومتی بودن آن است که این امر را می‌توان در ساختن هویت ملی مشاهده کرد. «دولت‌ها بطور کلی علاقمندند که حوزه‌ی شمول آنها وسیع‌تر و ایمن‌تر باشد، بنابراین بدون توجه اساسی به زبان، فرهنگ و موارد دیگر، اگر بتوانند بخش‌هایی دیگر را به قلمرو خود ضمیمه کنند. اگر بخشی از خاک کشورهای همسایه شامل ثروت زیرزمینی مهم یا موقعیت سوق‌الجیشی اثرگذار باشد، این میل به الحاق، به یک ضرورت راهبردی تبدیل می‌شود که دهه‌های متوالی می‌توان برای آن جنگید. تردیدی نیست که در این امر دولت‌ها گاه شکست می‌خورند، گاه پیروز می‌شوند و ساکنان سرزمین‌های الحاقی گاه به شهروندان مطیع و هم‌شکل بدل می‌شوند و گاه مقاومت می‌کنند (مردیها، ۱۳۵).

با این حال ارائه تعریفی از ناسیونالیسم و مشتقات مفهومی آن دشوار است. «آنتونی اسمیت» معتقد است شاید مشکل اصلی در مطالعه "ملت‌ها" و "ملی‌گرایی"، دستیابی به تعاریفی مناسب و مورد توافق در خصوص مفاهیم کلیدی ملت و ملی‌گرایی بوده است. در واقع مفهوم ملت در دو جبهه مورد بحث و جدل قرار گرفته است؛ به صورت تعاریف علمی رقیب و به صورت شکلی از هویت که با دیگر انواع هویت جمعی رقابت دارد. به رغم تمایز میان مفهوم ملت از دیگر مفاهیم هویت جمعی (مانند طبقه، دین، جنسیت، نژاد و اجتماع دینی) توافق اندکی در خصوص نقش مؤلفه‌های قومی ملت - در مقابل مؤلفه‌های سیاسی آن وجود دارد، یا توافق اندکی در مورد تعادل میان عناصر ذهنی (مانند خواست و خاطره) و عناصر عینی‌تر (مانند سرزمین و زبان) و یا در مورد ماهیت و نقش قومیت در هویت ملی وجود دارد. آنچه که اغلب به آن پرداخته می‌شود قدرت یا حتی اولویت وفاداری‌ها و هویت‌های ملی بر هویت‌هایی مانند طبقه، جنسیت و نژاد است. شاید تنها علقه‌های دینی در گستره و قدرت خود با وفاداری‌های ملی رقابت کرده‌اند. در عین حال علقه‌های ملی می‌توانند با دیگر شکل‌های هویت جمعی درآمیزند، یا حتی به درون آنها بلغزند، یا بنا به قدرت و برجستگی خود جانشین آنها شوند (اسمیت و هاجینسون، ۱۳۸۶: ۲۴ و ۲۵).

"رولان برتون" نگاهی دیگر به تعاریف موجود درباره‌ی ناسیونالیسم و مقولات مرتبط با آن دارد. وی معتقد است که دو رویکرد نسبت به مفهوم ملت وجود دارد: «نخست رویکردی که آن را کهن‌گرا نامیده‌اند و سپس رویکردی که نام مدرن‌گرا به آن داده‌اند،

(برتون، ۱۳۸۰: ۲۴۲ و ۲۴۳). نخستین رویکرد به وجود تاریخی و پیوسته ملت‌ها باور دارد. به این معنی که ادعا می‌کند ما همواره در همه زمان‌ها و مکان‌ها کمابیش مفهومی نزدیک به ملت داشته‌ایم. اما در رویکرد دوم یعنی مدرن‌گرا، ملت‌ها پدیده‌هایی مدرن و ابداع شده به حساب می‌آیند که باید آنها را حاصل فرایند مدرنیته دانست، یعنی حاصل فرایندی که به تدریج عقلانیت صنعتی، تکنولوژیک و بوروکراتیک و فرهنگ و آموزش سکولار شده جامعه مدرن را جانشین روابط پیش صنعتی کرده است (اسمیت، همان: ۲۴۵) «برتون» خود با تفسیر مدرن‌گراها از ناسیونالیسم موافق است. برتون در این باره می‌نویسد: «هرچند می‌توان ریشه‌های آن [ملی‌گرایی] را پیش از انقلاب فرانسه در انگلستان اوایل قرن ۱۸ و در قالب صنعت Nationalist مشاهده کرد. اما عمده‌تاً پس از انقلاب ۱۷۸۹ فرانسه ظاهر شد و در واقع پیامدی بود از طرح و برجسته شدن مفهوم ملت در طول انقلاب به ویژه از سوی ژاکوبین‌ها که با استفاده از این تمامیت‌انتراعی و به زعم برخی، اسطوره‌های بودن حاکمیت ترور خشونت‌بار و غیرعقلانی خود را توجیه می‌کردند ... از این نقطه آغازین ما شاهد شکل گرفتن ملی‌گرایی به مثابه یک احساس و یک گرایش سیاسی بودیم (برتون، ۲۴۶ و ۲۴۷). از نظر برتون «نخستین شکل از ملی‌گرایی همزمان با ظهور دولت‌های ملی اروپایی در قرن نوزدهم پیدا شد. این نوع ملی‌گرایی در واقع پایه و اساس تشکیل دولت‌های جدید بود که مشروعیت ملی را در جای مشروعیت دینی یا اشرافی سابق قرار می‌دادند و لذا ناچار بودند که مفهوم ملت را نیز که در ابتدا جز شعاری بیش نبود در واقعیت بیورنی به وجود بیاورند. در ابتدای قرن بیستم ملی‌گرایی اروپایی به سوی گرایش‌های شوونیستی و نژادپرستانه سوق یافت و نه تنها سبب دوپارگی در بافت‌های درونی کشورهای اروپایی تا حد به وجود آمدن جنگ‌های داخلی نظیر اسپانیا شد، بلکه عملاً آتش دو جنگ جهانی را نیز برافروخت (برتون، ۲۴۸).

تاریخ‌نویسی ناسیونالیستی

آغاز تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی به اروپای قرن نوزدهم برمی‌گردد، هرچند نمونه‌هایی از آن را می‌توان در قرن هجدهم نیز دید مورخان قرن نوزدهم، در فرانسه، انگلستان، ایتالیا و آلمان به دنبال نشان دادن آگاهی ملی از گذشته‌های دور بودند. «میشله» مورخ فرانسوی، ملت فرانسه را در قرون وسطی طرح‌ریزی کرده بود. برای درویسن و سیبل، دو تن از مورخان آلمانی، «پروس» اغلب از آغاز یک هدف ملی را پی‌گیری کرده است و لوتر برای آنان همچون یک پیامبر ملی ظاهر شده بود (Berger، ۱۹۹۹: ۲۴).

«عبدالحسین زرین‌کوب» نوشتن تاریخ بر مبنای ناسیونالیسم در اروپا را بدین‌گونه توضیح می‌دهد: "از تأثیری که شور و شوق عامه مخصوصاً در دنبال هیجان‌های ملی و فردی دوران رمانتیسم در تاریخ‌نگاری باقی گذاشت رواج تاریخ‌هایی بود مبنی بر فکر ناسیونالیسم که مخصوصاً تحولات اروپای اواخر قرن نوزدهم و توسعه مقاصد استعماری و قدرت‌طلبی دولت‌ها نیز آن را اقتضا داشت. در تمام اروپا تعدادی تاریخ‌نویس پیدا شدند که تاریخ را وسیله‌ای شناختند جهت تسویه حساب‌های مالی یا تحریک احساسات عامه برای مقاصد سیاسی (زرین‌کوب، ۱۳۷۹، ۱۰۲ و ۱۰۳). در این میان هریک از کشورهای اروپایی تجربه خاص و ویژه‌ای در این باره داشتند.

تاریخ‌نگاری سده نوزدهم انگلستان به پارلمان و تحولات آن تمایل داشت. نظام سیاسی مبتنی بر پارلمان، که از منشور کبیر تا انقلاب شکوهمند شکل گرفت، اصلاحات ترقی‌خواهانه و به موقع را تأکید می‌کرد. ویلیام استابز منشور کبیر را نقطه اتحاد نورمن‌ها و ساکسون‌ها دانست. این تحولات، انگلستان را به عنوان اسوه‌ای جهانی برای بشریت معرفی کرد. تاریخ‌نگاری انگلستان، نبوغ قوم پروتستان را تحسین می‌کرد و اسکاتلندی‌ها و ایرلندی‌ها را به ترتیب فرهنگی عقب‌افتاده و کاتولیک‌های ننگون‌بخت معرفی می‌کرد. ویلیام لکی با همدلی تاریخ ایرلند را در تاریخ انگلستان می‌گنجاند، اما جیمز آنتونی فرود ایرلندی‌ها را شایسته خودگردانی نمی‌دانست. (گرگور سونی، ۱۳۸۳: ۲۸۶).

در آلمان، «درویزن» مورخ آلمانی در تاریخ "سیاست پروسی" کتابی نوشت که بیش از آنکه تاریخ سیاست پروس باشد سیاستنامه‌ای بود از خاندان سلطنتی هوهن‌تسولرن و مأموریت آنها. یا حتی قبل از او، یک انجمن علمی مطالعات تاریخ آلمان، نخستین مجموعه‌ی اسناد مربوط به تاریخ قوم ژرمن را فراهم آوردند و اعضای این انجمن به کار خود به چشم یک تکلیف میهنی نگاه می‌کردند. بوئر از رهبران این کار آشکارا اذعان می‌کرد که آنچه وی را بسوی تاریخ می‌راند نه کنجکاوی یا جاه

طلبی بود نه شوق تفنن؛ عشق به میهن بود. «فون تراپچکه» مورخ دیگری بود که مثل دروین با شوق و هیجان از مأموریت و نقش رهبری هوهن تسولرن‌ها صحبت می‌کرد یا «فون زیبل» کتابی درباره تأسیس امپراتوری ژرمن بوسیله ویلهلم اول نوشت که در حقیقت ستایشنامه‌ای بود از سیاست بیسمارک (زرین کوب، ۱۰۲-۱۰۴). این موج وسیعی از تاریخ‌نویسی بر مبنای ناسیونالیسم در آلمان برآمده از دریای رخدادها و وقایع این کشور بود، رخدادهایی چون تهاجم ناپلئون به این کشور، تفرق و عدم وحدت ایالات، جنبش رمانتیسم، استقلال طلبی و در نهایت وحدت آلمان و قدرت‌گیری بیسمارک.

علاوه بر آلمان در کشور فرانسه نیز شاهد این مسأله بودیم؛ «ژول میشله» مورخ فرانسوی که تاریخ فرانسه‌اش برای فرانسوی‌ها تبدیل به یک سرچشمه‌ی لذت و غرور ملی گردید یا «ژاک بنویل» که در فاصله‌ی زمانی بیشتری با میشله قرار داشت، در تاریخ فرانسه بیش از هر چیز توجه به رابطه‌ی فرانسه و آلمان داشت و در تمام عمر، خویشتن را با شیخ تهدیدکننده‌ی آلمان مواجه یافت. در نظر وی آلمان یک خطر دائمی بوده که مخصوصاً وحدت آن برای فرانسه مایه تهدید واقعی به شمار می‌آمد (زرین کوب، ۹۸ و ۱۰۳) البته تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی به اروپا محدود نماند و به سرزمین‌های دیگر راه یافت و در هر کدام از این سرزمین‌ها شکل و شیوه خاصی پیدا کرد.

تاریخ‌نویسی ناسیونالیستی در ایران قبل از دوره پهلوی

تاریخ‌نویسی ایران بر میراثی وزین تکیه دارد. میراثی که می‌توان خاستگاه‌ها و ریشه‌های آن را در قرن چهارم هجری نشان داد. این تاریخ‌نویسی عرصه‌ی ایجاد متون و تألیفات تاریخی بی‌شماری بوده که هر کدام سهمی مهم در ساختن میراث تاریخ‌نگاری داشته‌اند. این میراث تاریخ‌نگاری تا دوران معاصر مبتنی بر شیوه‌ها و روش‌ها و اسلوب‌های خاص خود بود و همه‌آثاری که پدید می‌آمد در چارچوب این شیوه‌ها و روش‌ها بودند. این تاریخ‌نگاری که باید آن را تاریخ‌نویسی سنتی و کلاسیک نامید تا دوران قاجار ادامه داشت. اما در این دوره وقوع تحولات نوین در جامعه ایران، ورود اندیشه‌های غربی و رشد طبقات روشنفکر جدید باعث شد که در نوع نگاه به تاریخ و همچنین تاریخ‌نویسی دگرگونی‌های اساسی و بنیادین روی دهد. در این میان ایدئولوژی‌های غربی و دیدگاه‌های غربیان نسبت به مسائل و مقولات مختلف شیوع گسترده‌ای یافت، به نحوی که می‌توان گفت که نگاه غربی به شکل یک نگاه مسلط در جامعه ایرانی درآمد. در میان ایدئولوژی‌های جهان غرب، ناسیونالیسم بیش از رویکردها و نگرش‌های دیگر مورد توجه واقع شد. این ایدئولوژی از یک سو مبنای عمل و کنش سیاسی قرار گرفت و از سوی دیگر به عنوان یک جهان‌بینی نو مجال طرح، ترویج و گسترش یافت و بسیاری از پدیده‌های فرهنگی و اجتماعی را متأثر ساخت. تاریخ‌نویسی و تاریخ‌نگاری از زمره این پدیده‌ها بود.

میرزا آقاخان کرمانی

تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی در ایران از دوره قاجار شروع می‌شود. «میرزا آقاخان کرمانی» یکی از مورخان مطرح در این دوره بود که «آئینه سکندری» مهم‌ترین اثر او محسوب می‌شود. او در ۱۳۷۰ ه.ق تولد یافت و در ۱۳۱۴ قمری مقتول گردید. فریدون آدمیت او را بنیانگذار فلسفه‌ی تاریخ ایران می‌داند و یا بزرگترین اندیشه‌گر ناسیونالیسم می‌نامد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۲) آقاخان کرمانی در کتاب خود به پاسداشت ایران باستان می‌پرداخت و کوروش را مؤسس شوکت حقیقی ایران می‌داند (آدمیت، ۱۶۶). علاوه بر آقاخان کرمانی، «جلال‌الدین میرزای قاجار» نویسنده دیگری بود که کتابی تحت عنوان «نامه خسروان» نوشت، او کتاب خود را با نثری سره به نگارش درآورده بود و در این باره نوشته بود: «این نامه گرامی که به سخنان صرف و برخلاف عادت عاری از لغات عربی تألیف شده است به دست هزار باب معرفت برسد. البته پسند خاطر خواهد افتاد. او در کتابش پادشاهان قدیمی ایرانی را در ردیف پیامبران قرار داده و بسیاری از آنها را صاحب دو مقام پادشاهی و پیامبری می‌داند (بیگدلو، ۵۴ و ۵).

محمد حسن خان اعتمادالسلطنه نیز به نوبه‌ی خود از برجستگان این جریان جدید شد. او معتقد بود فن تاریخ با کثرت تصانیف در ایران سخت سست و ضعیف بود، چه از بدایت خلقت تا اول ظهور دولت اسلام را اخبار ضعاف و عجایب خرافات از حیث اعتبار و

^۱ درباره تاریخ‌نگاری در ایران: اشپولر و دیگران، تاریخ‌نگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند. تهران ۱۳۸۰

قبول خاصه خارج کرده و در میان سلاسل قدیم‌الملوک عجم اسامی بسیاری از سلاطین سقط شده است. از این دوران جاویدان تاریخ قدیم ایران برکت متأخرین از مورخین اروپا، چه متقدمین از زمان هرودوت، و چه مؤخرین که غالباً در قید حیات هستند عرضه گردید ... (آدمیت، ۱۵۴). محمدحسین فروغی و محمدعلی فروغی با همکاری خود او کتابی با نام «تاریخ سلاطین ساسانی» نوشت. او بر این نظر بود که ساسانیان پادشاهان حقیقی عجم هستند و این در واقع دلیل اساسی تألیف آن کتاب بود. کتاب دیگری که او نوشت، یک کتاب درسی با نام تاریخ ایران بود که البته با سفارش انجمن معارف نوشته بود، این انجمن را در سال ۱۳۱۵ اندیشه‌گران و مصلحان اجتماعی برپا داشتند که چاره‌ی اصلاح و پیشرفت ایران را در تشکیل مدارس جدید می‌دانستند و برای گسترش این کار انجمن مزبور را بنا نهادند. انجمن احساس می‌کرد که مکاتب جدید بیش از همه چیز حاجتمند یک دوره تاریخ ایران است و این کتاب را فروغی به نگارش درآورد (صفت گل، ۱۳۷۸: ۱۱۲). این مورخان را باید مهم‌ترین نخبگان فکری این عصر دانست که آثار و کتاب‌های تاریخی خود را بر مبنای اندیشه‌های ناسیونالیسم به نگارش درآوردند.

میرزا عبدالرحیم طالبوف

عبدالرحیم طالبوف، در کوی سرخاب تبریز به دنیا آمد. پدرش ابوطالب، درودگر تهیدستی بود. عبدالرحیم در ۱۶ سالگی تبریز را ترک کرد و به تفلیس که کانون انقلاب و اندیشه‌های نو بود، رفت. در آنجا زبان و ادبیات روسی و برخی از رشته‌های دانش جدید را فرا گرفت. چندی بعد به تهرخان شوره، مرکز داغستان رفت و تا پایان عمر در آنجا به سر برد. او با پیمانکاری، دارای هنگفتی گرد آورد و با آسودگی خاطر به خواندن و نگارش کتاب پرداخت. او مدعی بیداری ایرانیان و آشنا ساختن آنان با دنیای نو بود.

او فردی مادی‌گرا و ماتریالیست بود و ادعا داشت که تکامل و نیکبختی انسان در دستیابی به دانش و فن‌آوری نو می‌باشد. به همین سبب به فکر باز کردن مدرسه افتاد و در سال ۱۳۱۹ ق. / ۱۲۸۰ ش. با یاری ملک‌المتکلمین که از راه بادکوبه به اروپا می‌رفت، در بادکوبه مدرسه‌ای برای ایرانیان باز کرد. بنیان اندیشه‌های طالبوف بر اندیشه‌های غربی و سکولار استوار است. او با تاریخ، ادبیات و فلسفه ایران و فرهنگ اسلامی و نیز باورهای اندیشمندان یونان و روم آشنا بود و از نظریه‌های سیاسی و اجتماعی غرب آگاهی داشت. جای پای اندیشه‌های دوران روشنگری اروپا در آثار او به روشنی دیده می‌شود. در میان نویسندگان و دانشوران ایرانی نیز از آخوندزاده و میرزا ملکم خان تأثیر پذیرفته است.

عبدالرحیم طالبوف با تأثیرپذیری از ملکم خان، راز پیشرفت غرب را در برخورداری از دانش، آزادی و حاکمیت قانون می‌داند و می‌گفت که چاره جز این نیست که اصول مدنیت جدید اروپا را بپذیریم. و طالبوف همچون آخوندزاده به دگرگونی خط و زبان فارسی باور داشت. او پیشنهاد کرد که نقطه از حروف فارسی برداشته شود، نشانه‌های آوایی به واژه‌ها افزوده شوند و زاویه‌ها به قائمه تبدیل گردند. تمامی آثار طالبوف، پس از ۶۰ سالگی او به چاپ رسیده‌اند. مهم‌ترین اثرش به نام سفینه طالبی یا کتاب احمد، در دو جلد در سال ۱۳۱۱ ق. / ۱۲۷۱ ش. در استانبول چاپ شد. طالبوف در نوشته‌های خود؛ بیشتر از زبان دیگری سخن می‌گوید و گاهی نیز از خود با نام میرزا عبدالرحیم مرحوم، یاد می‌کند. او شعرهایی نیز سروده و آنها را نخستین اشعار پولیتیکای ایران خوانده است. از مهم‌ترین آثار او، افزون بر کتاب سفینه طالبی یا کتاب احمد، می‌توان از این کتاب‌ها نام برد: نخبه سپهری یا تاریخ نبوی، مسالک‌المحسنین، سیاست طالبی، ایضاحات در خصوص آزادی، مسائل الحیات، ترجمه پندنامه مارکوس، ترجمه هیئت فلاماری (آدمیت، ۱۳۴۵).

در یک ارزیابی کلی باید گفت تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی دوره قاجار متأثر از تفاسیر و تعبیر ناسیونالیسم در این دوره بود، و این تفسیر مطابق با تعاریفی بود که از ملت، دولت و وطن ارائه می‌گردید. اگر ملت در گذشته‌ی معنایی جز پیروان یک دین نداشت، از این دوره دیگر بار معنایی نوینی یافت. شاید برای نخستین مرتبه در نوشته‌های ملکم باشد، که ملت به معنی مجموع رعایا استعمال شده است، رعایای که در قلمرو سیاسی یک حکومت سکونت داشتند و تابع حکومت بودند (آجودانی، ۱۳۸۳: ۱۷۳) یکی از اشارت جالب درباره‌ی مفهوم ملت، در این دوره از فتحعلی آخوندزاده است. آخوندزاده در نقدی که بر سر لوحه‌ی روزنامه‌ی ملت که تصویر مسجدی بود، می‌نویسد «اولاً شکل مسجد که تو در روزنامه خود علامت ایران انگاشته‌ای» در نظر من نامناسب می‌آید به علت اینکه اگر از لفظ ملت مراد تو معنی اصطلاحی آن است یعنی اگر قوم ایرانی را مراد کنی، مسجد

منحصراً قوم ایران نیست و همه‌ی فرقه‌های اسلامی صاحب مسجدند. علامت قوم ایران قبل از اسلام آثار قدیمه فرس است ... و بعد از اسلام هم یکی از مشهورترین آثار پادشاهان صفویه است. چرا که صفویه باعث سلطنت جداگانه مستقل شده‌اند (آجودانی، ۱۷۴) از این نقد آخوندزاده درمی‌یابیم که او می‌خواهد بار معنایی جدیدی بر ملت اطلاق کند و آن را از معنای پیروان یک شریعت استخلاص بخشد. البته چنانکه آجودانی یادآور شده این مفهوم حتی در نوشته‌های شخص آخوندزاده که از پیشروان فکر ناسیونالیسم است در هر دو معنا بیان شده است، مثلاً از ملت اسلام یا ملت شیعه سخن گفته است (آجودانی، ۱۷۵).

ناسیونالیسم و معنای کانونی در آراء روشنگران

روشنگران ناسیونالیسم خود را به صورت افراطی و تخیلی در دشمنی با اعراب و شیفتگی به ایران باستان شکل دادند. آنان نگرش ناسیونالیستی را با معنای کانونی گفتمان خود (غرب/ ایران، پیشرفته/ عقب‌مانده، گلستان/ قبرستان) ترکیب کردند و بدین طریق، تلقی آرمانشهری از ناسیونالیسم را چنان طبیعی‌سازی کردند که تا امروز در ساحات مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان معنی‌زایی می‌کند. در این ترکیب، جفت تقابلی غرب/ ایران به جفت تقابلی «غرب = ایران باستان/ ایران امروز = عرب» تبدیل شد و سپس به ادبیات فارسی تعمیم یافت: ادبیات غرب = ادبیات ایران باستان (شاهنامه) // ادبیات ایران در عصر اسلامی (منهای شاهنامه) = توحش، خرافه‌گرایی و عقب‌ماندگی اعراب.

آثار ناسیونالیستی هدایت

آثار ناسیونالیستی هدایت (پروین دختر ساسان، مازیار و «آخرین لبخند») زمانی نگاشته شد که ملی‌گرایی روشنفکران هم‌تایش در کسوت ناسیونالیسم دولتی درآمده بود و در سرا سر دهه‌های ۱۳۰۰ و ۱۳۱۰ ایدئولوژی رسمی حکومت بود. حکومت پهلوی به عنوان یک دولت نیرومند مرکزی و ناسیونالیسم به مثابه‌ی یک ایدئولوژی پیشرو، آرزوی تحقق‌یافته‌ی روشنفکرانی بود که پری‌شانی پس از انقلاب م‌شروطه را دیده بودند (م‌سکوب، ۱۳۸۴: ۸). البته با گذشت زمان رضا شاه با خودکامگی راهش را از روشنفکران جدا نمود؛ چراکه ناسیونالیسم او حول محور خدا، شاه و میهن تعریف می‌شد و ملت جز انقیاد و فرمانبرداری نقش دیگری نداشت. ناسیونالیسم رضاخان سه ویژگی داشت: تمجید و تجلیل از ایران پیش از اسلام؛ انتقاد سخت از اسلام و عرب‌ها؛ آرزوی اروپایی شدن کامل و سریع جامعه‌ی ایران و وفاداری به شاه (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۴-۱۳). اما ناسیونالیسم هدایت فقط دو ویژگی نخست را دارد و تفاوت بنیادینش با ناسیونالیسم پهلوی آن است که صرفاً در گذشته‌ها محصور است و امیدی به آینده ندارد. این همان ویژگی است که باعث شده آجودانی ناسیونالیسم هدایت را «ناسیونالیسم نامید» بنامد (آجودانی، ۱۳۷۱: ۴۷۴). آثار ناسیونالیستی هدایت، صرفاً آثاری تاریخی و نوستالژیک نیستند؛ بلکه در خوانشی جیمسونی این آثار زیرمتن ایدئولوژیک خود را بازسازی می‌کنند و تناقضات آن را نمایان می‌سازد.

نمایشنامه‌ی مازیار در سه پرده است و ده ایرانی و چند نفر عرب در آن شرکت دارند. مازیار، برادر ناتنی او کوهیار و منشی او علی پسر ربن شخصیت‌های تاریخی‌اند و بقیه‌ی شخصیت‌ها مانند شهرناز، قهرمان زن و معشوقه‌ی مازیار، خیالی‌اند. تقریباً نصف ایرانیان نمایشنامه حرامزاده و جاسوس اعراب هستند. پرده‌ی اول نمایشنامه با دو نفر از این جاسوسان شروع می‌شود که به دنبال سند مهمی (نامه‌ی افشین به مازیار) هستند و با آمدن شهرناز نمی‌توانند به کار خود ادامه دهند. در ادامه‌ی این پرده متصدی باوفای دیوان، شادان، با مازیار گفت‌وگویی را برقرار می‌کنند که در آن برخی اندیشه‌های ناسیونالیستی هدایت در آن بازگو می‌شود و از حرامزادگی و خیانت کوهیار و دیگر ایرانیان یاد می‌شود.

پرده‌ی دوم میکده‌ای را در بیرون شهر نشان می‌دهد. مازیار و شهرناز در اینجا به عیش و نوش می‌پردازند و شهرناز برای مازیار چنگ می‌نوازد و مازیار می‌نوشد و در کنار یکدیگر فارغ از هیاهوی جنگ احساس آرامش می‌کنند. با آمدن شادان به صحنه و نزدیک شدن اعراب شهرناز با شادان فرار می‌کنند و مازیار می‌ماند تا تسلیم شود. در پایان این پرده فرمانده‌ی عرب با ریختن جام‌های پی‌درپی برای مازیار او را سست می‌کند. مازیار هم نقشه‌ی قیام افشین برای آزادسازی ایران را لو می‌دهد.

در پرده‌ی آخر، شهرناز خود را به زندان مازیار می‌رساند و در آغوش او جان می‌دهد مازیار دیوانه می‌شود و در میان هلهله‌ی اعراب به سوی قتلگاه برده می‌شود (عباراتی که برجسته شده در خوانش ما بسیار مؤثر است).

مازیار بازسازی شرایط تاریخی دوره‌ای خاص است و اثر هدایت به مثابه‌ی کنشی نمادین تضادها و تناقضات آشکار و آن را در سطحی خیالی حل کرده است. تناقض ظاهری اثر در دو جا نمایان می‌شود یکی آنکه در بحبوحه‌ی جنگ مازیار به عیش و نوش می‌پردازد و دیگر آنکه مازیار به مثابه‌ی یک قهرمان ملی چرا ناخواسته به حرامزاده‌های خیانتکار تبدیل می‌شود؟ اینها تناقضات متن است و ریشه در تاریخ سیاسی عصر هدایت دارند.

اثر هدایت در سال ۱۳۱۲ منتشر شده است. ناسیونالیسم پهلوی در روزهای تولید این اثر چونان ابزاری موجه و قدرتمند در دستان رضاشاه برای حکومت است. هر ندای مخالف این ایدئولوژی در نطفه خفه می‌شود. گزارش‌های بسیاری از قتل، خفه کردن و زندانی کردن مخالفان حکومت پهلوی در دست است (ر.ک: همایون کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۵۷-۴۶؛ آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۲۰۳-۱۸۵). ناسیونالیسم پهلوی در قالب و فاداری به شاه معنا پیدا می‌کرد و آزادی‌های مدنی و اجتماعی و حق انتخاب در آن معنایی نداشت. تناقضی که مازیار بر اساس آن شکل گرفته است در همین مسأله است: در تجدیدی که آزادی، حق انتخاب و در نتیجه آرامشی در آن وجود ندارد. مازیار این تناقض را در گسستی که در روایت اصلی به وجود می‌آورد حل می‌کند: در میانه‌ی کارزار و در شرایطی که اعراب به پایگاه مازیار حمله کرده و در جست‌وجوی او هستند مازیار و شهرناز در گوشه‌ی میخانه‌ای دور از هیاهوی جنگ آزادی‌شان را می‌جویند:

مازیار به حال شوریده، لباس پاره، کنار شهرناز نشسته و شهرناز چنگی در دست دارد، آهسته می‌نوازد و به همان آهنگ می‌خواند:

زمانی دل به رود و باده خوش دار	به جام باده بنشان گرد از تیمار
اگر ماندست لختی زندگانی	سرآید رنجهای این جهانی
همان گردون که بر تو کرد بیداد	بعذر آید تو را روزی دهد داد
بسا روزا که تو دلشاد باشی	وزین اندیشگان آزاد باشی ...

(هدایت، ۱۳۴۲: ۱۰۲).

در دیگر داستان‌های ناسیونالیستی هدایت مانند داستان «آخرین لبخند» روزبهان، شخصیت اصلی داستان، در واپسین دم به دنبال چنین آرامشی است:

در این ساعت به قدری در افکار خودش آغشته بود مثل این بود که در برزخ مابین عدم و وجود واقع شده و همان دم را زندگی می‌کرد بی‌آنکه به گذشته، آینده و زمان و مکان خودش آگاه باشد. یک نوع حالت خلسه و از خود بیخود شدن بود که به هیچ چیز حتی به زندگی و مرگ خودش هم وقعی نمی‌گذاشت (هدایت، ۲۵۳۶ ج: ۹۴).

این لحظه برای مازیار بهترین لحظه‌ی زندگانی است: «حالا آرامش مخصوصی در خودم حس می‌کنم این لحظه در زندگی من خیلی گرانبهاست» (هدایت، ۱۳۴۲: ۱۰۴). این آرامش به دلیل آن است که این شخصیت‌ها در این لحظه می‌توانند آزاد باشند و آزادی را تجربه کنند.

گسست و تعلیق در این پرده از نمایشنامه تناقضی را به وجود می‌آورد که حکایت از یک تناقض زیرین اجتماعی دارد. هدایت آزادی‌های فردی و مدنی‌ای را که در عصر پهلوی نادیده گرفته شده‌اند را این‌گونه در سطحی خیالی حل نموده است.

تناقض دیگری که در مازیار وجود دارد چرخش نمادین مازیار است. کسی که به عنوان یک قهرمان تاریخی از او یاد می‌شود و بسیاری از اندیشه‌های ناسیونالیستی هدایت از زبان او بیان می‌شود و گمان همه بر آن است که یک ایرانی نژاده و پاک است؛ در پایان پرده‌ی دوم همانند برادرش کوهیار و دیگر ایرانیان خیانتکار به ایرانی‌ای حرامزاده استحاله پیدا می‌کند. مازیار با فرماندهی عرب به گفت‌وگو می‌نشیند با یکدیگر شراب می‌نوشند و اندک‌اندک مازیار نقشه‌ی قیام افشین علیه خلیفه‌ی عباسی را برملا می‌کند. مازیار در جواب پرسش فرماندهی عرب می‌گوید:

مازیار: قاصد افشین برایم پیام آورده بود که روز جشن مهرگان خلیفه و پسرهایش در خانه افشین مهمان هستند و چون ایران در این روز از دست ضحاک دیو تازی آزاد شد، در همین روز قرار است که خلیفه معتصم و پسرهایش را بکشند و ایران دوباره به دست خودمان بیفتد (هدایت، ۱۳۴۲: ۱۱۹).

علاوه بر این؛ مازیار هیچ مقاومتی در برابر اعراب نشان نمی‌دهد و به راحتی اسیر می‌شود. سدها و قلعه‌هایی که در مقابل حمله‌ی دشمن ساخته است از بین می‌رود و خودش هم که آخرین آرزوی قیام را نقش بر آب می‌کند.

برخی از محققان مانند همایون کاتوزیان بر این نکته انگشت نهاده‌اند و البته این مسأله را ناشی از ضعف نمایشنامه دانسته‌اند: «چرا نمی‌بایست مازیار را به جنگ قهرمانانه واداشت و نیمه‌جان با شمشیری شکسته در دستش به اسارت دشمن درآورد» (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۹۸). اما در خوانش جیمسونی ما این ناخودآگاه سیاسی مازیار است. نمایشنامه‌ی هدایت صرفاً بازنویسی هنری یک واقعه‌ی تاریخی نیست که برای دراماتیک کردنش، قهرمان با شمشیر شکسته و تنی خونین اسیر شود؛ بلکه متن جامعه و تاریخ سیاسی‌اش را بازسازی می‌کند: مازیار، کوهیار، علی پسرربن و سدها و قلعه‌های ساخته شده را در خوانشی تمثیلی می‌توان رضاشاه، علی اصغر خان حکمت و تجدد آمرانه‌ی رضاشاه در نظر گرفت. ناسیونالیسم ایرانی و پدرخوانده‌اش، رضاخان میرپنج، این‌گونه در نوشتار هدایت ظاهر می‌شوند؛ زیرا پدر این ناسیونالیسم و ایرانی‌گری نه‌تنها، در سرا سر دوره‌ی حکومتش، ملت را از صحنه‌ی سیاسی و اقتصادی کشور حذف کرد؛ بلکه حق زندگی را از عده‌ای گرفت و دارایی‌های بسیاری‌شان را نیز به غارت برد.

ناسیونالیسم از دیدگاه کسروی

یکی از دغدغه‌های کسروی و حکومت رضاشاه برانگیختن انگیزه‌های میهن دوستی ایرانیان بود. کسروی در دوره‌ای می‌زیست که اندیشه ناسیونالیسم به تاسی از غرب در ایران هم گسترش و توسعه یافته بود و از دوره قاجاریه روشنفکران ایرانی بیشتر از جنبه فرهنگی به این طرز تفکر روی آورده و عظمت تاریخ ایران باستان را مطرح می‌کردند. اما در دوره رضاشاه ناسیونالیسم جنبه سیاسی یافته و برای مشروعیت سیاسی حکومت رضاشاه استفاده گردید. همین امر یکی از انگیزه‌های اصلی تمایل و پیوند کسروی با رضاشاه بود. هر چند برخی از تحلیل‌گران معتقدند علی‌رغم تأکید ناسیونالیسم بسر دوران پیش از اسلام این رویکرد را نمی‌توان ضد مذهبی یا ضد اسلامی دانست و با طرح اقتدار مداوم فرهنگ ایرانی در تمدن اسلامی، ادعاهای موجود درباره برتری فرهنگی دوره اسلامی را رد می‌کرد. در چنین نگرشی اسلام نه به عنوان کنشی مذهبی بلکه در قالب هویتی جمعی مد نظر قرار می‌گرفت که می‌بایست جهت تحکیم ناسیونالیسم به خدمت گرفته شود. اما واقع مطلب این است این ستیزش با نژاد حرب و حذف و به حاشیه راندن روحانیون با هر نیتی که صورت گرفته باشد نوحی ناسیونالیسم رادیکال، ناشکیبا، نامتسامح و شیفته شکوه شاهنشاهی باستانی را رویاروی اسلام قرار میداد که پیامد آن چیزی جز تلاش برای تضعیف مذهب نبود. در که کاتوزیان (۱۳۸۴: ۱۲۶-۱۲۵) غالباً مفهوم ناسیونالیسم در ارتباط با مؤلفه‌هایی نظیر احساس وفاداری به ملتی خاص، رعایت منافع ملی اهمیت اساسی دادن به صفات ویژه خصیصه‌های ملی، حفظ فرهنگ ملی و حق هر ملت برای داشتن حکومتی مستقل مورد توجه می‌شود (همان) میهن پرستی بازتاب آگاهی یافتن از تعلق جمعی و گاه جنبه‌ی نمود ناسیونالیسم تصور می‌شود اما میهن پرستی برخلاف ناسیونالیسم که بر ساختهای ایدئولوژیک است دلالت بر عشق طبیعی و احساس ذاتی به میهن یا سرزمین آبا و اجدادی دارد که ممکن است قطع نظر از اینکه جامعه انسانی در قالب ملت‌های گوناگون تعریف شده یا نشده باشد وجود داشته باشد. متأثر از ظهور نگرش‌هایی در حوزه نظریه‌های سیاسی که با خطف نظر به جامعه مدرن غربی احساسات ناسیونالیستی را به عنوان بدیلی ضروری برای جایگزینی الگوهای پیشین در قالب‌هایی نظیر سنت‌ها و آئین‌های دینی تلقی می‌کنند. پس از وا سازی مبانی سنتی نظم سیاسی در غرب به نظر می‌رسید آن چه که می‌تواند به عنوان پیونددهنده عناصر ساختاری جامعه محسوب شود چیزی جز احساس تعلق به ملیت نیست. بر این اساس، روشنفکران و نظریه پردازان سیاسی - اجتماعی ایرانی نیز متأثر از جریان فکری غالب در غرب به باور رسیدند که آن چه که می‌تواند تمام افراد ملت را بدون تفریق زبان و مذهب در زیر شهیر شهادت گستر خود جای دهد مفهوم ملیت است. (ایران‌شهر ۲۴ مقرب ۱۳۰۲: ۸۷۴)

ناسیونالیسم رضاشاه با اندیشه‌های وطن خواهانه کسروی نقاط اشتراک و اختلاف فراوان داشت شاید مهم‌ترین وجه اشتراک آن تلاش در راه برانداختن زبانهای محلی، طرد تعصبات قومی، ایجاد همسانی در پوششها یکپارچگی فرهنگی و سرانجام اتحاد همه‌ی ایرانیان بود. از نگاه کسروی کثرت زبانی، قومی و مذهبی از موانع مهم یکپارچگی ایرانیان محسوب می‌شدند. تجربه‌ی زیست او در نقاط مختلف کشور، وی را به عمق پراکندگی و از هم گسیختگی جامعه ایران آشنا ساخته بود. بروز جنگ جهانی اول و اشغال ایران و به ویژه تبدیل آذربایجان به یکی از خاکریزهای اصلی نبرد، به همراه کشاکش فرقه‌ای میان شیعه و سنی

ارمنی و مسلمان، جلوها (آسوری‌های مرز نشین رانده شده از خاک عثمانی) و مسلمانان و نیز درگیریهای شیعیان با بهائیان، شیخیان و بابیان، موجب می‌شد تا اندیشه ملی‌گرانی در وجود کسروی بارور شود و او را برانگیزد تا شعار یک درفش یک دین یک زبان را انتخاب کند کسروی (۱۳۵۱: ۳). آشنایی نزدیک کسروی با بسیاری از نظریه پردازان ناسیونالیسم ایرانی مانند محمود افشار و همکاری‌اش با مجله آینده، این اندیشه را در وجود او بیش از پیش عمق بخشید. با نگارش مقاله‌های ناسیونالیستی مانند صفویه سید نبودند تلاش کرد تا به استناد داده‌های تاریخی اثبات کند که صفویان نه حرب و نه شیعه بلکه ایرانی و از تبار کردها بوده‌اند. (کسروی، ۱۳۰۴: ۷) با ورود به قلمرو جغرافیای تاریخی و تلاش در راه یافتن وجه تسمیه شهرها به ایده‌های وطن خواهانه با هدف تقویت هویت ملی ایرانیان همت گماشت و گاه با ملی‌گرایان دو آتش ایران هم سخن شد ملایی توانی ۱۳۸۱: ۱۴۴ و ۱۴۷) - کسروی با زندگی در خوزستان و آذربایجان به عمق خطر اندیشه‌های افراط‌گرا و تجاوز طلب پان‌ترکیسم و پان‌مریسم که بخشی از تمامیت سرزمینی ایران را نشانه گرفته بودند پی برد و به سهم خود کوشید از ایده پان‌ایرانیسم البته با تعریف خاص خود دفاع کند. خطاست اگر تصور کنیم همراهی‌های کروی و همدلی او با برخی از جریانها و جنبه‌های ناسیونالیسم رضاشاهی به معنای تایید کامل آرمانها و شعارهای ملی‌گرایانه آن عهد است. کروی دست کم با برخی از رویکردهای ناسیونالیستی رضاشاه که بر باستان‌گرانی و سنتهای مطلقه پادشاهی تأکید داشت، مخالف بود. اگرچه هم کسروی و هم دولت رضا شاه بر یکپارچه سازی زبانی و فرهنگی و نیز اتحاد همه ایرانیان تأکید می‌ورزیدند، اما در این میان چند اختلاف نظر بنیادی وجود داشت. مفاهیمی نظیر ناسیونالیسم، میهن پرستی، حسن ملیت مادامی مورد استناد و کاربرد حکومت رضاشاه قرار می‌گرفت که بتواند زمینه را برای بازتولید اطاعت و انقیاد در درون نهادهای اجتماعی جهت تضمین سلطه و وفاداری و سرسپردگی شخصی فراهم آورد. در این حالت متاثر از محوریت یافتن نظام اطاعت و تسلیم، جامعه به صورت مستقیم در معرض اراده معطوف به قدرت حکمران قرار دارد اراده‌ای که مرزها و حدود آن نه از طریق قرارداد اجتماعی، بلکه تنها از طریق میزان ظرفیت و توانایی مادی دستگاه سلطه تعیین می‌شود. در چنین وضعیتی با ترجیح همگون سازی نیت به نوآوری و اطاعت در برابر استقلال، استعداد خلاق سرکوب و فقط ابزارهایی که به حفظ آن کمک می‌کنند، باقی می‌مانند. مهمترین دغدغه‌ی کسروی برچیدن فرقه‌های مذهبی و اتحاد دینی ایرانیان بود، اما از نگاه رضاشاه وحدت، زبانی فرهنگی و سیاسی ایرانیان به اتحاد مذهبی اولویت داشت. ناسیونالیسم رضاشاه غرب‌گرا بود. در حالی که کسروی ضد غرب بود. البته هم رضاشاه و هم کسروی نگاه اقتباسی به دست آوردهای غرب داشتند اما اقتباس کسروی معطوف به علم و فناوری و نیز نهادهای نظام مشروطه بود، اما رضاشاه از اخذ دستاوردهای سیاسی و دموکراتیک غرب رویگردان بود و تنها می‌توانست در حوزه‌ی علم و فناوری با کسروی هم نظر شود. تأکید رضاشاه بر اخذ الگوهای غربی ساماندهی زندگی، اقتصادی، فرهنگی، آموزشی و حقوقی از نگاه کروی مخاطره‌آمیز بود که در کتاب آیین به آنها حمله نمود. (کسروی، ۱۳۱۲: ۵۹، ۷۱) کروی مخالف موج فزاینده می‌ضد تازی و باستان‌گرانی دوره‌ی رضاشاه بود و به عنوان یک دگراندیش دینی، با تعبیرهای معقول‌تری به رفتار اعراب مسلمان هنگام گشودن ایران خرده می‌گرفت. البته کسروی از این منظر، با ناسیونالیسم رضاشاه هم سخن بود که اعراب به دستاویز اسلام بر ایران چیره شدند و بدون توجه به آموزه‌های اسلام خود را بر همگان برتری داده، نان ایرانیان را خورده آنان را برده و بنده خود می‌شمردند. اما این نگاه کسروی، برخلاف ایده‌ی پان‌ایرانیستی دوره‌ی رضاشاه به معنای دفاع از ساسانیان نبود. به باور کسروی، سرنوشت ساسانیان جز سقوط نبود و اگر ایرانیان در آن زمان فرمانروایی کردند و جهان دیده داشتند، اسلام را می‌پذیرفتند و تازیان را به سرحد ایران راه نمی‌دادند و اگر اسلام در زمان خسرو انوشیروان برمی‌خاست، چه با آن پادشاه جهان دیده و خردمند اسلام می‌آورد (کروی، ۱۳۷۷: ۵۸-۵۷).

ناسیونالیسم در آثار احمد کسروی

علاقه و گرایش او به زبان باعث نگارش آثاری مانند «آذری یا زبان باستان آذربایجان»، «نام‌های شهرها و دیه‌ها» و «زبان پاک» گردید. هدف کسروی از نگارش این آثار توجه به ارزشها و هنجارهای ملی‌گرایانه بود و در «آذری یا زبان باستان آذربایجان» به دنبال اثبات وجود یک زبان باستانی در آذربایجان می‌باشد که زبان ترکی آن را به کنار نهاده است. از نظر کسروی، آذربایجانیان با آن جایگاهی که در ایرانی‌گری دارند، داشتن یک زبان بیگانه شایسته آنان نیست و باید همگی دست به

هم داده در راه پیشرفت زبان فارسی در آذربایجان کوشش دریغ نسازند (یزدانیان، ۱۶۵). کسروی به صراحت می‌نویسد؛ این خود پندار بسیار عامیانه است که کسانی گویند آذربایجان از نخست سرزمین ترکان بوده و هیچ سودی از چنین گفته‌ای در دست نخواهد بود. آذربایجان همیشه بخشی از ایران می‌بوده و کمتر زمانی از آن جدا گردیده، با این همه زبانش ترکی می‌باشد (کسروی، ۱۳۳۵: ۲-۶). کسروی در زبان پاک می‌نویسد که "در آمیختگی و گشاده بودن درهای زبان به روی واژه‌های عربی فارسی را از «یک زبانی» بیرون برده بود یا باز شدن درهای زبان فارسی به روی واژه‌های عربی جز نتیجه این هوس‌بازی‌ها و نادانی‌ها نبوده. (کسروی، ۱۳۳۵: ۲-۶). همان‌گونه که دیده می‌شود علاقه و گرایش کسروی به زبان فارسی باعث می‌شود، وی به مدافع جدی و سرسخت حمایت از این زبان ملی در مقابل زمان‌های بیگانه گردد. بدون شک توجه کسروی به زبان فارسی، توجهی سطحی و بدون دلیل نبود. کسروی از اهمیت زبان آگاه بود و می‌خواست یک زبان واحد در ایران وجود داشته باشد. این زبان واحد در واقع نماد وحدت هویت ملی در کشور محسوب می‌شد.

کسروی در حوزه دین همان اهداف ناسیونالیسم وحدت‌خواهانه‌ای را دنبال می‌کرد مانند بهائی‌گری و صوفی‌گری. اما در آثار دیگر، او به دنبال ایجاد یک آیین نوین بود. وی در نشریه‌ی پیمان، بیشتر به دوره‌ی اسلامی تأکید داشت. کسروی در بیشتر مقالات خود در این نشریه، یکپارچگی ملی را در کانون توجه خود قرار داده بود. در اندیشه‌ی او ملت متشکل از عناصری چون زبان، نژاد، مذهب، تاریخ و ایده‌آل می‌باشد، اما هیچ‌کدام از آنها بصورت کامل و یکدست در ملت ایران وجود نداشت ... او برای برپا داشتن ملت معتقد بود باید ایرانیان یکی از آرزوهای بزرگ خود گردانند که در ایران بساط پراکنده دینی به هم خورده صوفیگری، علی‌اللهی‌گری، اسماعیلی‌گری، بهائیگری و هرچه از این‌گونه است برداشته شود ... به نظر کسروی مردمی که در زیر یک درفش زندگی می‌نمایند باید یک دین داشته باشند و یک آیین زندگی نمایند. او معتقد بود یکی از موانع یکپارچگی ایران تعدد زبان‌های رایج بود. از نظر او استقلال زبان هر ملتی شرط استقلال خود آن ملت است و هر زبانی که درهای خود را بر روی کلمه‌های بیگانه نبندد از استقلال بی‌بهره می‌شود. به عقیده‌ی او آذربایجانیان با آن جایگاهی که در ایرانگیری دارند. زبان بیگانه - ترکی - شایسته آنان نیست و به مردم تبریز پیام می‌فرستد که بگوئید ترکی را از میان بردارید (شعبان‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۱۶-۱۱۹).

نگاه کسروی به تاریخ، دین، زبان بر اساس ملی‌گرایی مورد نظرش بود. وی طرفدار یک حکومت یکپارچه متمرکز بود. و مخالف هرگونه فرد و ایده مخالف بود. این را می‌توان در برخی از آثار کسروی مانند «تاریخ پانصد ساله خوزستان» به خوبی مشاهده نمود. کسروی تاریخ پانصد ساله‌ی خوزستان را در دوران مقامات خود در این ناحیه نوشت. او در مقام «رئیس عدلیه‌ی خوزستان» در آنجا حضور داشت. گفته می‌شود "در این مدت با شیخ خزعل که همه‌ی اداره‌ها و سازمان‌های دولتی را در پنج‌ه‌ی قدرت خود داشت. مبارزه کرد. بهنگام بحرانی شدن روابط خزعل با دولت، کسروی در وضع بدی قرار گرفت و مدت سه ماه زیر فشار و تهدید خزعل بود. خزعل حتی نقشه قتل او را کشیده بود. (اصیل، همان: ۱۱). آبراهامیان درباره انگیزه‌ی کسروی از نگارش این کتاب می‌نویسد، "تلاشی است برای نشان دادن پیامدهای زبان‌بار درگیری‌های قبیله‌ای و مذهبی در نواحی جنوب غربی" (آبراهامیان، ۱۵۶). کسروی در این کتاب به تاریخ عشایر آن منطقه پردازد و این بررسی را تا پانصد سال عقب می‌برد. او بررسی خود را از «سید محمد مشعشع» شروع می‌کند که با لقب «بزرگترین دروغگویان» از او نام می‌برد. (کسروی، ۳ و ۴). در واقع هدف اصلی کسروی بررسی ریشه‌های اقدامات خزعلخان است. خزعلخان در زمان رضاخان، در تقابل با او قرار گرفته بود و این نمی‌توانست برای کسروی خوشایند باشد، چون رضاخان از دیدگاه او عامل ایجاد یک حکومت مرکزی بود.

البته تلاش کسروی برای نگارش و تدوین تاریخ به همین اندازه محدود نماند. کسروی با تقلید از کسانی چون آخوندزاده به ترویج دیدگاه‌های دین‌ستیزانه پرداختند. کسروی به بهانه مبارزه با خرافات، به شدت به باورها و آموزه‌های مقدس دینی حمله نمود و همه‌ی این‌ها را تحت عنوان روشنگری انجام می‌داد. به عنوان نمونه می‌توان به کتاب این نویسنده درباره‌ی مذهب تشیع اشاره داشت که تماماً مبتنی بر جعل و تحریف تاریخ است.

تحولات ناسیونالیسم در زمان احمد کسروی

تحولات و وقایع موجب شد تا نوعی اجماع عمومی برای شکل‌گیری دولتی مقتدر و متمرکز در میان همه اقشار و شتون مختلف اجتماعی شکل گیرد. و وضعیتی که در آن این تصور ایجاد شد که می‌بایست فردی مقتدر کسی که به عنوان کارگزار، ملت یک حکومت متمرکز و مقتدر بنا نهد که در عین رفع مشکلات فزاینده داخلی بتواند از یکپارچگی و استقلال آن محافظت نماید. در حالی که برابری خواهی آزادی خواهی و ملی‌گرایی رمانتیک الهام بخش نسل اول به روشنفکران و تلاش‌هایشان برای انجام تغییر و اصلاح در سراسر کشور بود، برای روشنفکران پس از جنگ جهانی اول - که متأثر از تحولات کشورهای آلمان ایتالیا و پرتغال بودند - اقتدار گرایی سیاسی و ملی‌گرایی زبانی و فرهنگی به نیروی ضروری و کارساز در تحقق آرزوهایشان تبدیل شد اثابکی وبان، زوکر، ۱۳۸۵ (۱۳) آرزوی شکل‌گیری دولتی نیرومند و مشکل‌گشا که در سالهای میان دو جنگ رواج یافت با ایدئولوژیهای متفاوت جرنبی جهانی شده بود که به واسطه بحران در ساختارهای هویتی مدرن از همان روزهای پایان جنگ جهانی اول تکوین یافت. در دیباچه تاریخ هجده ساله آذربایجان از بنیادگذار سلسله پهلوی به عنوان یکی از سرداران نامدار تاریخی اعلیحضرت شاهنشاه پهلوی نام می‌برد (کسروی، الف، ۱۳۵۷: ۱۰) در تاریخ مشروطه ایران وی را پادشاهی میداند که بیست سال با توانایی و کاردانی بسیار فرمانروایی کرد. (کسروی، ۱۳۸۴: ۸۲۵) در تاریخ پانصد ساله خوزستان رضاشاه را چنین توصیف می‌کند: سردار نامی ایران اعلیحضرت شاهنشاه امروزی که قد مردانگی برافراشت... و چون از سال ۱۲۹۹ رشته کارها را به دست گرفته به کندن ریشه گردنکشان و خودسران پرداختند و در مدت دو سال، شورش امیر مؤید را در مازندران و آشوب جنگلیان را در گیلان و فتنه اسماعیل‌آقای سمنف در آذربایجان و کردستان که هر کدام از آنها سالها ما به گرفتاری ایران بود فرو نشاندند و پس از این فیروزی‌ها، به سرکوب عشایر که از آغاز مشروطه سر به خود سری آورده و جز تاخت و تاز و راهزنی کاری نداشتند. پرداختند. (کسروی، ۱۳۶۲: ۴۷۱)

در قرن ۱۹ ایران، روشنفکرانی مانند حسین کاظم‌زاده ایرانشهر، محمود افشار یزدی، و احمد کسروی بر لزوم ایجاد حکومتی مقتدر و منور برای پیشرفت اجتماعی تأکید داشتند. آنان معتقد بودند که آمال‌های دموکراتیک مشروطه نتوانسته‌اند به ثمر برسند و نیاز به دیکتاتوری روشنفکرانه‌ای است که اصلاحات لازم را اجرا کند. علی‌اکبر داور نیز بر ضرورت حکومتی تأکید می‌کرد که با سرنیزه عادات جامعه را تغییر دهد. نشریات تأثیرگذاری چون «کاه» و «آینده» ترویج تمدن اروپایی، مبارزه با تعصب و حفظ ملیت و وحدت ملی را رسالت خود می‌دانستند. کاظم‌زاده ایرانشهر نیز بر اهمیت اتحاد داخلی ایران برای پیشرفت تأکید داشت. این روشنفکران به دولت مرکزی قوی و ناسیونالیسم اعتقاد داشتند و بر این باور بودند که ایجاد یک ملت یگانه با زبان، فرهنگ، و خودآگاهی تاریخی مشترک، پیش شرط اصلی برای تحقق اصلاحات سیاسی و اجتماعی است. دولت ملی را نتیجه تلاقی ایدئولوژی ناسیونالیسم و دولت‌گرایی می‌دانستند که باید قدرت دولتی را تحکیم کند و عناصر فرهنگی را به سوی یک فرهنگ غالب سوق دهد.

ناسیونالیسم و وضعیتی ذهنی و به معنای اراده‌ای جمعی است که نهایت وفاداری فرد را نسبت به دولت ملی نشان می‌دهد. ناسیونالیسم جنبشی ایدئولوژیک برای دست یافتن و حفظ استقلال حاکمی از نفوذ همیشگی ناسیونالیسم در ملت‌های دیرپا) وحدت و هویت برای مردمانی است که برخی از اعضای آن به تشکیل یک ملت بالقوه و بالفعل باور دارند (دی اسمیت، ۱۳۸۳: ۱۹۲۰) هسته اصلی ناسیونالیسم مبتنی بر شکلی از فرهنگ عمومی و نماد سیاسی و در نهایت فرهنگ توده‌ای سیاسی شده‌ای است که تلاش می‌کند شهروندان را برای عشق ورزیدن به ملیت‌شان و رعایت قوانین و دفاع از سرزمین بسیج کند.

احمد کسروی؛ نماد جریان ناسیونالیسم قبل انقلاب اسلامی

ناسیونالیسم و جریان ناسیونالیستی در ایران با تماس ایرانیان با افکار جامعه مغرب-زمین در قرن نوزدهم متولد گشت مشیرزاده (۱۳۷۴: ۳۶) و با آغاز جنبش مشروطیت، ایران وارد دوره‌ی مدرن و مشروعیت تازه‌ای براساس حکومت قانون شده کسروی با عنایت به درک فضای مشروطه و همگامی با آن و خارج از تمام نظرهای متفاوت می‌تواند معیاری برای سنجش جریان ناسیونالیسم ایرانی قبل از انقلاب قرار گیرد. وی پژوهشگر زبان‌شناس و مورخی چیره دست بود، (گوهری، ۱۳۸۹: ۷۳۵؛ شهر کتاب، ۱۳۹۳) که با نوشتن زبان باستان، آذربایجان جای خود را در میان تاریخ پژوهان ایران و جهان باز کرد و به عضویت

انجمن آسیایی همایونی و انجمن جغرافیای آسیایی در لندن و دو انجمن ادبی در ایالات متحده درآمد و وشتارهای او در مجله های ادبی و فرهنگی تهران به چاپ رسید.

بخش مهمی از روشنفکران عصر مشروطه تحکیم هویت و وحدت ملی را به معنای محو تمایزات و گروه‌بندیهای قومی زبانی مذهبی و یکسان‌سازی زبان (مکی، ۱۳۶۲: ۲۸۵) و فرهنگ تمامی مردم ایران و همچنین تغییر تقویم تعریف می‌کردند (بیگدلو، ۱۳۸۰: ۲۸۱ - ۲۸۲) در این میان کسروی با تخصص در زبانهای عربی، پهلوی و فرس قدیم، ارمنی کهن و، نو، فرانسه انگلیسی، ترکی، روسی اسپرانتو و گویشهای محلی خوزستان شوشتری دزفول و بسیاری از شهرهای ایران معیار خوبی برای جریان ناسیونالیسم قبل از انقلاب محسوب میگردد؛ بهمین منظور در این پژوهش وی که مدتها به ان نویسنده در ماهنامه پرچم و پیمان زندگینامه احمد کسروی (۱۳۹۰) به گستر گفتمان خود قلم فرسایی مینمود به نمونه شاخص، انتخاب گردید. کسروی در دو دوره‌ی متمایز به نگارش تالیفات و پژوهش‌های تاریخی خود پرداخته است دوره اول مطالعات تاریخی کسروی (۱۳۰۰ تا ۱۳۱۰ شمسی) پیوستگی منطقی و سیر تاریخی روشنی ندارد. دوره‌ی دوم: (از اوایل دهه‌ی ۱۳۱۰ تا مرگش در سال ۱۳۲۴ نیز با دخیل شدن نگرش افراطی به مسائل فرهنگی ایران در پژوهش‌های تاریخی‌اش، موضع‌گیری تندی در مقابل تشیع و سنت در آنها دیده میشود (جزایری، ۱۹۹۰، کسروی، ۱۳۲۳).

سیاست، نشانه‌ها و هویت ملی

کسروی در کتاب در راه «سیاست» (۱۳۲۴د) می‌نویسد: «امروز سیاست برای ایران آنست که پس ماندگی توده و گرفتاریهای آن بدیده گرفته شده و راههایی برای چاره اندیشیده گردد» (۱۳۲۴) ۶ و بر آن است که تنها نادرشاه و امیر کبیر در پی وحدت و یکپارچگی واقعی ایرانیان بوده‌اند کسروی با طرح نیک خواهی - بادو دولت روس وانگلیس و یکسان گرفتن هر دوی آنها کسروی (۱۳۲۴د ۱۴) موازنه ابرقدرت را مطرح می‌کند که بعدها موازنه منفی مصدق و موازنه مثبت پهلوی دوم از آن گرفته شد. در اندیشه کسروی به مشروطه و طرفداریهای وی از این تحول تاریخی برخوایم خورد که ناظر بر اهمیت دال نوع حکومت در حوزه گفتمان هویت ملی وی است (کسروی ۱۳۶۳)؛ به عبارتی عنصر مورد علاقه در بخش سیاست برای وی، حکومت مشروطه بود و دگر این حکومت را مشروعه‌ای میدانست که سبب تفرقه در وحدت - ملی ایرانیان گشته است کسروی ۱۳۲۴د (۲۴). از طرفی نحوه‌ی حضور دین در حکومت در نظر وی نه سکولاریسم بمثابه عدم دخالت دین در زندگی اجتماعی و سیاسی مردم است بلکه به تعبیر سروش سکولاریسم ستیزه‌گر است چرا که زور ناشی از برداشتن روبند و چادر را نیز مفید می‌پندارد! (کسروی، ۱۳۲۳: ۲۴). از طرفی ه وحدت انگار خود علیرغم طرفداری از حکومت مشروطه، نمی‌تواند مختلف را تاب بیاورد (کسروی، ۱۳۲۳: ۱۳) و در حزب و دسته‌بندی کسروی به دیده حرم نهایت گویی هر آنچه را از میهن مذهب تاریخ و... می‌گیرد «دگر» وی است. کسروی درباره یورش فرهنگی غرب و اروپایی‌گری «نیز سخن گفته اس - ست (جزایری، ۱۹۹۰؛ یزدانی، ۱۳۷۶: ۱۷۳) اگر از راستگویی نترسیم باید گفت اروپا خرد و هوش از دست هشته و کارهایش جز کارهای دیوانگان نیست» (کسروی، ۱۳۱۱: ۴۲)؛ اما همه این بدگویی‌ها از غرب باعث نشد کسروی به کمونیسم پناه برد: «در آیین بلشویکی میدان سخت تنگ می‌گردد و مردم اختیار نان و رخت خود را هم در دست نخواهند داشت کسروی، ۱۳۱۱ (۵۹) در مجموع کسروی بر حفظ تعادل و موازنه در ارتباط با هر دو جهت غرب و شرق نظر دارد.

اجتماع، نشانه‌ها و هویت ملی

تاریخ بعنوان یکی از نشانه‌های اجتماعی هویت ملی در منظومه فکری کسروی، از مهمترین ابزارهای آگاهی بخش توده‌ها در جهت شنا ساندن «خود» یا تثبیت هویت است: «اگر بگویم تاریخ برای توده همچون ریشه است برای یک درخت، بسیار دور نرفته‌ایم» (کسروی ۱۳۱۷: ۲۹) کسروی بسیاری از مورخان گذشته را سرزنش می‌کند که چرا بین «دگر و حافظان این کشور و ملت تفاوتی نگذاشته‌اند (حسن‌زاده، ۱۳۸۱: ۶۴)؛ چرا که یادآوری مردانگی نیاکان در روزهای سخت باعث پیوستگی یک ملت می‌شود اما در ایران تاریخ به دلایلی از ایفای نقش همبستگی وحدت ملی بازمانده است و اکثر مردم ایران به جای تاریخ کشور،

تاریخ کیش خود را حفظ می‌نمایند. کسروی بر آن بود که تاریخ خواندن با تاریخ را مایه‌ی سرگرمی ساختن، متفاوت است (کسروی، ۱۳۱۷ الف ۶۰) در نهایت برآیند نگاه ملی کسروی در مساله تاریخ ضرورت همبستگی ملی است.

جریان گفتمان ناسیونالیسم به امید همبستگی ملی، «خود» آگاهی ایرانی را در تاریخ ایران باستان ست وجو میکند حسن‌زاده (۱۳۸۱) در همین راستا یکی از دغدغه‌های کسروی، برانگیختن انگیزه‌های میهن دوستی بود (ملایی، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۰۲). وی میهن - پرستی را هم زیستن کسروی، ۱۳۲۴ ب (۲۲) میدانست و از همانندی با امپریالیسم سخن به اجتناب مینمود کسروی، ۱۳۱۳ ب: (۷). از تمایزات کسروی با ملی‌گرایان باستان‌گرا، دال نژادگرایی است. وی معتقد بود زرتشتی‌گری کیان بازی و «فروهر - سازی» همچون «اروپایی‌گری» صدمات زیادی به کشور می‌زند (کسروی، ۱۳۱۳ ب: ۳۴) و باور داشت میان زرتشت و محمد دو تیرگی، نیست آنان هر دو فرستاده یک و خدایند و هر دو به راهنمایی مردم برخاسته‌اند ته‌اند، ولی میان اسلام و عربیت تمایز قابل بود (کسروی ۱۳۱۴ ب: ۱۲-۵).

الگوی هویت ملی کسروی؛ در حوزه گفتمان‌نگی ناسیونالیسم هویت ملی و قومی در کشاکش تصور ما از خود و دیگران شکل می‌گیرد. ایران در برابر ایران ایران در برابر توران و عجم در برابر عرب. بنابراین خود ما با آگاهی از هستی دیگران همراه است (فاضلی و طهماسبی، ۱۳۹۴: ۱۰۹) کسروی «خودشناسی» و «خودآگاهی را از وظایف اصلی آدمی میدانست و بر آن بود که اگر انسان خود را نشناسد زیانهای متعددی متوجه‌اش خواهد شد (بروجردی، ۱۳۷۷: ۳۴). اما «خود» مورد نظر وی همان خود سنتی نیست. بعبارت دیگر خودشناسی به معنی بازگشت به گذشته نیست بلکه منظور شناخت «خود» فعلی است (کسروی، ۱۳۱۱: ۴۰). واقعیت این است که کسروی با اعتراض علیه آنچه «خود» می‌پنداشت، تمامی پل‌های معرفت‌شناسی «خود» را خراب کرد کسروی از بوم‌گرایی است که با ابزار «خرد» در صدد یافتن راه برون رفت از بحران ناکارآمدی هستند (کسروی، ۱۳۱۱). در جدول (۱) و الگوی (۳) گفتمان هویت ملی، کسروی مهمترین دگر در برابر دال - برتر دین تفرق است و کلیه دال‌های کسروی با زنجیره هم ارزی «همبستگی» و وحدت کنار هم قرار گرفته است.

جدول ۱- گفتمان ناسیونالیسمی احمد کسروی

دال برتر یک درفش یک دین	زنجیره هم ارزی: همبستگی	مفصل‌بندی با وحدت
بیشتر	دال و عناصر شناور	دگرهای گفتمان‌نگی
فرهنگی	آگاهی از خود ایرانی	در برابر دگر شرقی و غربی
فرهنگی	یورش فرهنگی غرب و شرق	اروپایی‌گرایی
فرهنگی	وحدت دینی	دین چندپاره
فرهنگی	زبان پاک	زبان آلوده به زبان‌های بیگانه
اجتماعی	آگاهی تاریخی	فراموشی تاریخ
اجتماعی	وحدت اندیشه تاریخی	فروهرسازی و نژادگرایی
اجتماعی	وحدت و همبستگی ملی	رعوت در اتحاد
اجتماعی	وطن پرستی	نکوهدیدن وطن‌خواهی
سیاسی	سیاست موازنه ابرقدرتهای زمان	عدم استقلال
سیاسی	حکومت مشروطه	مشروعیت تفرقه آفرین
سیاسی	وحدت و یکپارچگی ایرانیان	عدم وحدت

واضح‌ترین تمایز در الگوی هویت ملی کسروی با دیگر ناسیونالیسم‌های حوزه گفتمان‌نگی ملی‌گرایی در شاخصه‌ی دگر نمایان میشود؛ همان دغدغه‌ای که آبراهامیان (۱۳۹۰) بدان اشاره کرده است ایران در قرن نوزده میلادی در زمینه‌های بسیاری نمونه جامعه‌ای غیر یکپارچه است همین امر باعث شد آبراهامیان (۱۳۹۰) ناسیونالیسم کسروی را «ملی‌گرایی وحدت‌انگار» بنامد و از سایر ناسیونالیسم‌ها تمایز بخشد.

شکل ۱- گفتمان وحدت سرزمینی کسروی

تبیین کسروی از این که چرا ایران عقب ماند این است که «علت رشد نیافتگی ایران چندپارگی آن بود. امپریالیست‌ها فرقه‌های مختلف را پدید نیاوردند: آنها تنها از وجودش سوء استفاده کردند؛ در نظر، کسروی تنها ایدئولوژی‌های راستین - نه قدرت‌های تحمیلی، نه قانون و نه نهادهای دولتی می‌توانند گروه‌ها و افراد متنازع را در قالب ملتی به هم پیوسته گرد هم آورند آبراهامیان (۱۳۹۰) کسروی در نهایت چنان آنتونی اسمیت (۲۰۰۳: ۴۵) معتقد است که ملی‌گرایی در معنای واقعی خود می‌تواند یک مذهب باشد و یک ارتباط عاطفی بین مذهب و احساسات ملی‌گرایانه وجود دارد؛ کسروی نیز آرزو داشت کارزاری ملی برای حذف دستجات موجود در کشور به پا کند، ولی او تنها دسته جدیدی ایجاد کرد. از ترکیب دال‌های اصلی حوزه گفتمانی کسروی با یکدیگر زنجیره هم‌ارزی شکل می‌گیرد این دال‌ها به خودی خود معنایی ندارند و از طریق زنجیره هم‌ارزی با لحاظ نمودن واژه «وحدت» که به آنها معنا می‌بخشد ترکیب می‌شود هویت ملی کسروی ذات‌گرا است هر چند در ادامه شاهد خواهیم بود که از جاشدگی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ سبب شد این گفتمان با جریان گفتمان لیبرالیسم هم‌مرز و هم‌دیوار شود اما در حوزه گفتمانی قبل از انقلاب این جریان گفتمان بر حقیقت ثابت مبتنی بر وحدت تأکید داشت.

نتیجه‌گیری

این پژوهش به مطالعه و بررسی تاریخ‌نویسی ناسیونالیستی در دوره‌ی رضاشاه اختصاص دارد. در این مقاله نشان داده شد که ناسیونالیسم یک جریان کاملاً غربی بوده و محل نشو و نما آن نیز غرب بوده است. با شکل‌گیری و رشد ناسیونالیسم، تاریخ‌نویسی وابسته به آن نیز ظهور یافت. مشخص است که این جریان از تاریخ‌نویسی از اندیشه ملی‌گرایی ریشه می‌گرفت و در چارچوب آموزه‌های آن قرار می‌گرفت. جریان مزبور ابتدا در غرب پدیدار گردید و به دنبال گسترش نفوذ غرب به دیگر نقاط جهان، ایران هم تحت تأثیر این جریان از تاریخ‌نویسی قرار گرفت. در دوره قاجار افرادی که جزو طبقه تحصیلکرده جدید بودند و با علوم و دانش‌های غرب آشنایی داشتند، جذب اندیشه‌ها و جریان‌های فکری و سیاسی غرب شدند. در میان این تحصیلکردگان کسانی چون فتحعلی آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی، ملک‌خان جزو سرآمدان بودند. آنان نخستین کسانی بودند که به دفاع از غرب‌گرایی پرداختند و به ترویج اندیشه‌ها و باورهای غرب‌گرایانه خود در جامعه ایران روی آوردند. این تحصیلکردگان، که در آن زمان منورالفکر خوانده می‌شدند، اغلب با جریان فراماسونری غرب ارتباط داشتند و در واقع ابزار تبلیغ باورها و آموزه‌های فراماسونری غرب در ایران بودند. آنان با پیروی از فراماسون‌ها به عنوان پدران معنوی خود به تبلیغ ایده‌های اسلام‌ستیزانه، تفرقه‌افکنانه و غرب‌گرایانه می‌پرداختند. آنان از همان دوران قاجار به ترویج ملی‌گرایی از نوع غربی و باستان‌گرایی و زرتشتی‌گرایی در جامعه ایران می‌پرداختند. مشخص است که برای ترویج و تبلیغ این ایده‌ها، تاریخ بهترین ابزار

و وسیله بود. به همین دلیل بود که اکثریت این روشنفکران به تاریخ‌نویسی روی آوردند و همین باعث شد که تاریخ‌نویسی ملی‌گرایانه در این دوران پدیدار شود. بنابراین باید گفت تاریخ‌نویسی ناسیونالیستی توسط جریان غرب‌گرا در ایران ابداع گردید و توسط همین جریان بسط داده شد.

در دوره پهلوی زمینه‌ها و بسترهای مناسب‌تری برای رشد تاریخ‌نویسی ناسیونالیستی پدیدار گردید. نشان داده شد که رضاخان محصول دوران بی‌ثباتی پس از مشروطه بود. در این دوران امنیت از ایران رخت بر بسته و بی‌ثباتی کامل بر کشور حکمفرما شده بود. این وضع باعث شد که روشنفکران و فعالان سیاسی در ایران به دنبال ایجاد یک حکومت ملی و مرکزگرا باشند. رضاخان با پشتیبانی استعمار انگلستان توانست چنین دولتی به وجود آورد. او با تکیه بر زور بر مخالفان خود غلبه کرد و بیشتر رقبای سیاسی را از صحنه خارج ساخت و به صورت تنها فرد مقتدر در کشور درآمد.

در زمان احمد کسروی حکومت مرکزی خودکامه نظامی در ایران بود که تا سال ۱۳۲۰ قدرت را در اختیار داشت. دوران این حکومت برای مردم ایران دارای تبعات و پیامدهای ناگوار و ویرانگری بود. اما همین حکومت برای روشنفکران و نویسندگان طرفدار غرب و جریان‌های فراماسونری، دارای محاسن زیادی بود. در دوران این حکومت اندیشه‌های ملی‌گرایانه غربی رواج بسیار داشتند، نژادپرستی آریایی، زرتشتی‌گری، باستان‌گرایی، اسلام‌ستیزی و روحانیت‌ستیزی از ایده‌های مورد علاقه غرب‌زدگان در این دوران بودند. در این مقطع کسانی چون احمد کسروی به ترویج ایده‌های ضد ارزشی خود می‌پرداختند و در قالب کتب و نوشته‌های تاریخی دیدگاه‌های خود را منتشر می‌ساختند. کسروی تحت لوای ناسیونالیسم و زیر عنوان ملت‌گرایی، علیه باورهای و ارزش‌های مقدس مردم قلم می‌زد. اگرچه این افراد ظاهراً از دولت مرکزی حمایت می‌کردند ولی این حمایت تنها در راستای تأیید سلطنت رضاشاه و مساعت به او بود.

احمد کسروی از قبیل کسانی بود که به طرفداری از دولت مرکزی می‌پرداختند و در نوشته‌های خود، ایده‌های ناسیونالیسم غربی را رواج می‌دادند. در فصل چهارم به این افراد و افکار پرداخته شد.

منابع

۱. آبراهامیان، پرواند. (۱۳۸۳). ایران بین دو انقلاب. ترجمه‌ی احمد گل‌محمدی و محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
۲. طرفداری، محمد و علی، محمد. (۱۳۸۹). «در جستجوی خدمت و خیانت در تاریخ، بررسی تأثیر ناسیونالیسم بر تاریخ‌نگاری ایران در دوره قاجاریه تا پایان حکومت پهلوی آن». تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال اول، سرشماره اول.
۳. ملایی توانی، علیرضا. (۱۳۸۱). مجله آینده و تاریخ‌نگاری مبتنی بر هویت ملی. فصلنامه مطالعات ملی، سال چهارم.
۴. ملایی توانی، علیرضا. (۱۳۹۵). گفتمان رسمی تاریخ‌نگاری دوره پهلوی پیرامون رضاشاه. تهران: پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۵. میرافضلی، علی. (۱۳۸۰). «صادق هدایت و ترانه‌های خیام». نشر دانش، ش ۸۸، صص ۳۹-۲۷.
۶. میرزای قمی، جلال‌الدین. (۱۳۸۵). نامه خسروان. طهران: چاپ سنگی، ج اول.
۷. مینویی، مجتبی. (۱۳۴۴). «اولین کاروان معرفت»، چهار بخش از مرداد ۱۳۳۲ تا آبان ۱۳۳۲، شماره ۶۲ تا ۶۵.
۸. نظری، علی اشرف. (۱۳۸۶). «ناسیونالیسم و هویت ایرانی مطالعه‌ی موردی دوره‌ی پهلوی اول». پژوهش حقوق و سیاست، س ۹، ش ۲۲، بهار و تابستان، صص ۱۴۱-۱۷۰.
۹. نفیسی، آذر. (۱۳۸۰). «معضل بوف کور». یاد صادق هدایت. به کوشش علی دهباشی. تهران: ثالث، صص ۶۴-۶۹.
۱۰. نیچه، فردریش ویلهلم. (۱۳۷۷). تبارشناسی اخلاق. ترجمه‌ی داریوش آشوری. تهران: آگاه.
۱۱. والرئ رادو، پاستور. (۱۳۸۰). «یک نویسنده‌ی نومید». ترجمه‌ی حسن قائمیان. یاد صادق هدایت. به کوشش علی دهباشی. تهران: ثالث، صص ۳۴۵-۵۵.
۱۲. وزکریملی، اوموت. (۱۳۸۳). نظریه‌های ناسیونالیسم. ترجمه محمدعلی قاسمی. تهران: انتشارات تمدن ایرانی.
۱۳. وینسنت، اندرو. (۱۳۸۹). ایدئولوژی‌های مدرن سیاسی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.
۱۴. هدایت، صادق. (۱۳۰۹). زنده بگور. تهران: انتشارات جاویدان و انتشارات جامه‌داران.
۱۵. هدایت، صادق. (۱۳۱۱). سه قطره خون. تهران: انتشارات جاویدان و انتشارات جامه‌داران، ۱۳۸۳.

۱۶. هدایت، صادق. (۱۳۱۲). سایه روشن. تهران: انتشارات جاویدان.
۱۷. هدایت، صادق. (۱۳۳۰). حاجی آقا. تهران: انتشارات جاویدان.
۱۸. هدایت، صادق. (۱۳۵۳). ترانه‌های خیام. تهران: کتاب‌های پرستو، چاپ ششم.
۱۹. هدایت، صادق. (۱۳۸۱). «اشک تمساح». نگاه نو، ش ۹ دوره‌ی جدید، مرداد، صص ۴۳-۷.
۲۰. هدایت، صادق. (۱۳۸۳). بوف کور. تهران: انتشارات صادق هدایت.
۲۱. هدایت، صادق. (۱۳۸۴). وغ وغ ساهاب. تهران: انتشارات سپهر ادب.
۲۲. هرولد، جان. (۱۳۷۷). مرگ گذشته. ترجمه عباس امانت. تهران: اختران.
۲۳. همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۲). صادق هدایت از افسانه تا واقعیت. ترجمه‌ی فیروزه مهاجر. تهران: طرح نو.
۲۴. الهی‌تبار، علی و والویری، محسن. (۱۳۹۵). «تحلیل ناکامی و بحران‌سازی ملی‌گرایی عربی و بازتاب‌های کنونی آن در جهان اسلام». دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخی جهان اسلام، سال چهارم، شماره هشتم، پاییز و زمستان، صص ۳۳-۵۰.
۲۵. یاوری، حورا. (۱۳۸۵). «یک رویا دو روایت: صادق هدایت و گذشته‌ی آرمانی ایران». نگاه نو، ش ۶۹، صص ۱۸-۲۸.